

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Філософський факультет
Кафедра філософії та соціології

Гуцуляк О.Б.

ТЕОРІЯ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ

навчально-методичний посібник

Івано-Франківськ
2015

УДК 0015(34.01+572.1/4)
ББК 57+20я7+87я73
Г 97

Рецензенти:

Кононов І.Ф., доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
Дойчик М.В., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

*Розглянуто і рекомендовано до друку
вченою радою
філософського факультету
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Протокол № 2 від 29 вересня 2015 р.*

Гуцуляк О.Б.

Теорія антропосоціогенезу : навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ :
..., 2015. – 90 с.
ISBN

Навчально-методичний посібник «Теорія антропосоціогенезу» адресований насамперед студентам філософського факультету спеціальності «Соціологія» освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» та усім, хто цікавиться теоріями походження людини і суспільства.

УДК 0015(34.01+572.1/4)
ББК 57+20я7+87я73

ЗМІСТ

Вступ	4
Завдання вивчення дисципліни	4
Програмові вимоги з дисципліни	5
Матеріали до лекційного курсу	7
Теми контрольних робіт	79
Питання для самоконтролю	80
Плани семінарських занять	82
Рекомендована література	86
Самостійна робота студентів	88
Теми курсових робіт з дисципліни	90

ВСТУП

Посідаючи самостійне місце у системі наук, теорія антропосоціогенезу інтегрує різноманітні знання про людину і суспільство. Теорія антропосоціогенезу – це галузь науки, яка вивчає процеси виникнення та розвитку людства на Земній кулі, становлення людського суспільства, процес перетворення людини із біологічної істоти в соціальну. Предметом антропосоціогенезу є зміни природи найближчого предка людини, самої людини та людської спільноти в процесі їх життєдіяльності.

Курс «Теорія антропосоціогенезу» запропонований для вивчення походження й еволюції людини і людського суспільства з урахуванням сучасних тенденцій у розвитку антропосоціогенезу та спрямований на розширення знань студентів спеціальності «Соціологія».

Теорія антропосоціогенезу (ФП.07): 1 семестр, 3 ЄКТС, 2 національні кредити, всього годин – 108, лекції – 34, семінари – 18, самостійна робота – 56, екзамен.

ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні:

знати:

- місце людини у системі міжнародної природничої класифікації;
- основні тенденції еволюції приматів;
- еволюційні види людини;
- походження та історію розвитку знаряддевої діяльності;
- походження та розвиток людської мови;
- форми і види соціальної організації людей в історичному розвитку;
- теорії класифікації рас, етносів та націй;
- теорії виникнення держави, культури, мистецтва;
- основні категорії, якими оперують антропосоціологи для пояснення походження людини, суспільства, культури, загальний огляд висловлених зарубіжними та вітчизняними мислителями ідей щодо антропосоціогенезу;
- основні підходи сучасних вчених та мислителів до вивчення минулого людства та пошуку відповідей на проблему «відсутньої ланки» в переході між *homo sapiens* та його тваринними предками.

вміти:

- відрізнити за специфічними ознаками представників різних стадій антропогенезу;
- виділити основні закономірності антропогенезу;
- аналізувати історичний розвиток людського суспільства;
- знати основні наукові теорії походження людини і суспільства;
- аргументовано відстоювати власну позицію;
- постійно аналізувати та за необхідних умов корегувати свої смисложиттєві уявлення та орієнтири;
- виокремлювати ідеї про походження людини і соціуму, визначати основні категорії антропосоціогенезу, пояснювати специфіку сучасних наукових концепцій з антропосоціогенезу;
- класифікувати види людства в минулому за расовими та генетичними ознаками, види людських спільнот за еволюційними, історичними та етнолінгвістичними чинниками.

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ З ДИСЦИПЛІНИ

МОДУЛЬ 1.

1. Сутність та походження терміна “антропосоціогенез”.
2. Зміст та основні завдання антропосоціогенезу як науки. Місце антропосоціогенезу в системі наукових знань, його зв'язок з іншими науками.
3. Основні поняття та категорії антропогенезу.
4. Зародження знань про виникнення та розвиток людини та суспільства. Давньогрецькі мислителі про антропосоціогенез.
5. Антропологічні знання в епоху Середньовіччя. Теорії антропосоціогенезу епохи Відродження.
6. Сучасні теорії антропосоціогенезу.
7. Розвиток антропології на теренах сучасної України.
8. Загальні методологічні та теоретичні основи дослідницької роботи в галузі природничих наук взагалі та антропогенезу зокрема.
9. Взаємозв'язок методології, методів та методик. Поняття наукової гіпотези, теорії, закону, визначення поняття факту та наукових даних, значення термінологічної бази.
10. Проблема популяційного та індивідуального рівнів антропогенетичних досліджень.
11. Методика палеоантропологічних досліджень.
12. Методика соматологічних, одонтологічних, дерматогліфічних і гематологічних досліджень.
13. Ознаки, характерні для приматів. Мавпи, гомініди і люди.
14. Розвиток хапальної функції кінцівок.
15. Розвиток передніх кінцівок як органів дослідження предметів.
16. Розвиток травної системи травоїдного типу.
17. Редукція органів нюху. Збільшення гостроти зору. Розвиток мозку.
18. Зміна будови черепа в процесі антропогенезу.
19. Зменшення кількості одночасно народжуваних дитинчат.
20. Викопні і сучасні людиноподібні мавпи. Найдавніші еволюційні витоки людини. Дріопітеки, проконсули, рамапітеки.
21. Гіпотетичний пращур гомінідів — людей та вищих мавп, які перейшли до прямоходіння.
22. Австралопітеки як безпосередні попередники людей.
23. Місце в еволюційній системі людства *Homo habilis*.
24. Порівняльна характеристика будови людини, хребетних, ссавців та приматів.
25. Релігійні, філософські та біологічні теорії походження людини.
26. Погляди матеріалістів (визнають об'єктивне існування навколишнього світу, що виник у результаті саморозвитку матерії), об'єктивних ідеалістів (об'єктивне існування навколишнього світу, що виник в результаті діяльності вищого розуму) та суб'єктивних ідеалістів (вважають, що навколишній світ не існує реально, а є плодом уяви окремого індивіда) про походження людини.
27. Креаціонізм, глобальний еволюціонізм та теорія еволюції. Основні постулати теорії синергетичної еволюції.
28. Концепції походження видів Ч. Дарвіна. Комплексність, системність, випадковість та не випадковість еволюційних процесів.
29. Етапи взаємодії людини та природного середовища.
30. Рушійні сили антропогенезу. Біологічні та соціальні чинники, які впливають на процес антропогенезу.
31. Гіпотези моноцентризму та поліцентризму антропогенезу.
32. Концепції походження біологічного виду *Homo sapiens*.

33. Шкала еволюції людини. Дріопітек — (рамапітек) — австралопі-тек — людина уміла — людина прямоходяча — неандерталець (палеоантроп) — неантроп.
34. Австралопітек із Афара (4 млн р. тому), австралопітек африканський (3 млн р.), австралопітек могутній (2,5–1,5 млн р.), австралопітек Бойса (2,5–1 млн р.). Спосіб життя австралопітеків.
35. Людина уміла (*Homo habilis*). Перші винаходи матеріальної культури.
36. Філогенія гомінід. Спосіб життя і знаряддя праці, можливий розвиток мови у *Homo erectus*.
37. Неандерталець як вінець творіння еволюційного процесу. Зовнішній вигляд, середовище існування, суспільний устрій неандертальця. Види неандертальців Європи (ранні та пізні, або “класичні”). Вплив кліматичних умов прильодовикової зони на формування фізичного типу пізніх європейських палеоантропів. Морфологічні особливості “класичного” неандертальця.
38. Неандертальці і кроманьйонці: особливості співіснування. Перша глобальна війна. Кроманьйонець: поява і розселення, зовнішній вигляд, суспільний устрій і спосіб життя.
39. Зачатки духовного життя. Зародження мистецтва.
40. Вплив природних умов на процес антропогенезу. Льодовиковий період. Поява на землі перших людей.
41. Трудова діяльність архантропів. Поява поселень. Найдавніші житлові конструкції. Використання вогню.
42. Спосіб життя, господарська діяльність і технологічні навички людей палеоліту. Особливості полювання. Використання кремнію, кісток та дерева для виготовлення знарядь праці. Обробка шкір та виготовлення одягу. Конструкція жител.

МОДУЛЬ 2.

43. Громада як форма соціальної організації людей. Кооперація праці.
44. Розподіл продуктів життєзабезпечення. Форми власності.
45. Особливості процесу соціалізації. Ініціації. Структура, організація та види управління первісним суспільством.
46. Розквіт первісного мистецтва.
47. Первісні форми релігії (анімізм, фетишизм, тотемізм).
48. Сутність поняття “раса”. Походження терміна “раса”. Історія виникнення людських рас. Вплив зовнішнього середовища на формування расових ознак.
49. Перші расові класифікації. Міжнародні угоди щодо вирішення проблем рас.
50. Антропологічна структура населення земної кулі: Європа, Азія, Америка, Африка, Австралія та Океанія.
51. Метисація як фактор утворення рас. Міжгрупова мінливість морфологічних ознак. Географічна ізоляція та змішування як чинники расогенезу. Зміни расових ознак та їхніх комплексів у процесі соціально-економічного прогресу.
52. Виникнення мови як основного засобу комунікації. Теорія прамови. Функції мови. Мова, мислення і свідомість. Знак і символ. Семантика і семіотика.
53. Принципи класифікації мов. Типологічна класифікація мов. Порівняльно-історична (генетична) класифікація мов. Індоевропейська, афразійська, тюркська, алтайська, дравідська, картвельська мовні сім’ї. Мовні сім’ї Євразії, Африки, Америки, Австралії та Океанії. Ізольовані мови.
54. Поняття про соціогенез. Соціальні тварини. Рівні соціальної еволюції. Виникнення людської спільноти: хронологічні рамки, соціальні критерії.
55. Долюдська спільність як передумова розвитку соціальної групи (анонімна згуртованість, примітивна вибірковість). Первинні види згуртованості.
56. ТанDEM і гарем. Територія і статевий диморфізм.
57. Ієрархія і вожак. Стадо пітекантропів. Стадо австралопітеків. Гаремні і материнсько-дитячі групи.

58. Виникнення соціальних норм. Первинні колективні форми спільної діяльності.
59. Виникнення шлюбних стосунків. Тотемізм. Поняття племені. Поняття роду.
60. Первісне суспільне самоврядування. Селянська община.

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Лекція 1. ТЕОРІЯ АНТРОПОГЕНЕЗУ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

1. Поняття теорії антропосоціогенезу

Соціологія – це наука про сучасний стан суспільства (соціум), його функціонування, наука про системні та структурні взаємостосунки в ньому, про тенденції, зміни (еволюційні та революційні), норми та ухили, прагнення, цілі, завдання та методи вирішення проблем на шляху їх досягнення.

Проте повної картини соціологія не дасть нам без аналізу того, як суспільство прийшло до теперішнього свого стану, які передумови і чинники зумовили це, через що суспільство пройшло і що йому вдалося оминати, яким чином сформувалися теперішні структури, системи та функції суспільства.

Тому **вивчення антропосоціогенезу (походження людини і суспільства) є важливою складовою базової соціологічної освіти.**

Антропосоціогенезом (від грец. – anthropos – людина, лат. – societas – людина і грец. genesis – походження) називають **історично тривалий процес перетворення людини з біологічної істоти в соціальну**, «з мавпи в людину». В цьому процесі наявна **нерозривна єдність двох паралельно триваючих процесів**: антропогенезу (формування людини) і соціогенезу (розвитку суспільства), і їх вважають двома сторонами єдиного процесу: спочатку почався антропогенез, а потім, коли людина сформувалася в своїх основних біологічних рисах, починається власне процес соціогенезу.

З причин, що сам **процес антропосоціогенезу** фактично завершився на наш час, ми не маємо можливості спостерігати його безпосередньо, тому нам залишається лише один **шлях пізнання цього явища – аналіз наявних і здобутих наукою** (соціальною антропологією, археологією, психологією та ін.) даних. Такий **аналіз визначається саме як теоретичний**

Теорія (від грец. *θεωρία* — розгляд, дослідження, споглядання) — сукупність виводів та висновків, що відображає об'єктивно існуючі відносини і зв'язки між явищами об'єктивної реальності. Теорії особливо часто протиставляється «Практика» (грец. *πράξις*), поняття, яке використовується в широкому сенсі для позначення будь-якої дії, на відміну від теорії, яка не є дією.

Класичним прикладом відмінності між теорією і практикою проявляється в медицині: медичні теорії і теоретизування намагаються зрозуміти причини і характер здоров'я і хвороб, а практична сторона медицини намагається зробити людей здоровими. Ці дві речі пов'язані, але можуть бути незалежним, тому що дослідження в області охорони здоров'я можливі без лікування конкретних пацієнтів, і можна вилікувати пацієнта, не знаючи, як діють ліки.

У сучасній науці термін «теорія», або «наукова теорія» використовується для узагальнення емпіричних явищ, здійснене за науковим методом. Такі теорії переважно описані таким чином, що будь-який науковець, що є фахівцем у певній області науки, може зрозуміти, перевірити, і верифікувати або «фальсифікувати» їх.

У науці проводиться **межа між теорією і гіпотезою**, тобто теорією, що не вважається задовільно випробуваною або доведеною.

2. Джерела теорії антропосоціогенезу

Для формування теорії антропосоціогенезу існують наступні джерела: 1) етнографічні (вивчення традиційно-побутової культури народів), 2) археологічні (в тому числі й експериментальна археологія), 3) антропологічні (одонтологія, скелетні останки, расознавство), 4) лінгвістичні (мовні; прямі і опосередковані), писемні (не раніше IV тис. до н.е.), 5) природничі (геологія, географія, кліматологія, зоологія та ботаніка, дендрологія, система позитивно-виробничих знань – обробка каменю, металу, гончарство, скотарство і землеробство, астрономічні уявлення, методи датування – радіовуглицевий та калієво-аргоновий).

Таким чином, **теорія антропосоціогенезу має характер синтезу джерел інформації.**

3. Гомінізація. Основні питання антропогенезу

Паралельно з терміном **антропогенез** в науці використовується ще один термін – **гомінізація** (від латин. homo – людина), під яким розуміється **процес олюднення мавпи** – від появи перших специфічно людських особливостей до виникнення виду людини розумної (Homo Sapiens). Це **комплексний феномен, який включає:**

- 1) розвиток прямоходіння,
- 2) прогресивне перетворення мозку і особливо його еволюційно найпізнішої ділянки – неокортексу,
- 3) адаптацію руки до трудової діяльності,
- 4) зміни зубочелюстного апарату,
- 5) формування членороздільної мови,
- 6) формування концептуального мислення, свідомості, інтелекту,
- 7) перебудову онтогенезу (індивідуального розвитку організму людини з моменту утворення ембріону до природної смерті)
- 8) розвиток соціальної організації, матеріальної культури тощо.

До **основних питань антропогенезу** відносяться:

- 1) місце (прабатьківщина) і час появи найдавніших людей,
- 2) безпосередні предки людини,
- 3) основні стадії антропогенезу,
- 4) рушійні сили антропогенезу на різних його етапах,
- 5) співвіднесення еволюції фізичного типу людини з історичним прогресом його культури,
- 6) співвіднесення розвитку первісного суспільства з розвитком мови.

У **біологічному розумінні антропогенез** являє собою тривалий в історичному вимірі процес **адаптації людини і її ранніх форм до середовища**. Він відбувався таким чином, що місцеві архаїчні і вузькоспеціалізовані форми гомінід час від часу замінялися прийшлими формами, котрі були менш спеціалізовані, але володіли більшим потенціалом для подальшого розвитку. Як наслідок, **сучасна людина виявилася найнеспеціалізованим організмом** на Землі, але йому вдалося заселити всі екологічні ніші, зберігши свою видову єдність.

4. Соціогенез

Соціогенез – це друга складова терміну «антропосоціогенез», включає всю дописемну історію людського суспільства, починаючи з **передлюдей і закінчуючи появою ранніх держав** (Шумер, Аккад, Єгипет та ін.). З перших писемних суспільств починається історія держав і цивілізацій. Термін **«доісторична людина»**, який давно ввійшов у науку, змушує думати, що крім нього існує «історична людина» – та, руками й

розумом якої створена цивілізація та писемний літопис людства. Отже, **існують дві парні категорії – доісторична і історична людина, доісторичне та історичне суспільство.**

Проте саме з появи **неоантропів розвиток людини відбувався переважно у вигляді вдосконалення суспільної організації.** Займаючи одну й ту ж таки екологічну нішу, племена конкурували між собою, і ті з них, чия організація більше підходила до даних умов, витісняли менш пристосованих. В соціогенезі постійно діяв **закон нерівномірності стихійного розвитку.** Племена, які відставали в культурному відношенні і тому витіснені зі своїх угідь більш сильнішими конкурентами, нерідко виявлялися у менш сприятливих умовах, але це, проте, стимулювало їх подальший розвиток. Якщо таким племенам вдавалося пристосуватися до нових умов, особливо за допомогою нових технологій, вони починали швидко прогресувати і в результаті обганяли своїх суперників, які були сильнішими в минулому. Провідним фактором соціогенезу виступають особливості організації та соціальної структури племені, а не інтелект чи особисті якості, такі як доброта, емпатія, співчуття до ближнього.

Соціогенез – це історична універсалія, яка описує глобальний процес походження суспільної форми буття людини.

5. Людина як єдність біологічного та соціального. Культурна еволюція

Людина виступає як **єдність і боротьба протилежностей – біологічного і соціального.** Новонароджена людина має всі анатомо-фізіологічні ознаки людини. Але якщо у тварин генетично визначені програма поведінки, спосіб життя, то людина засвоює цю програму тільки у суспільстві, через засвоєння культури. Якщо дитина не засвоїть її в ранньому віці через відірваність від людського суспільства, то вона вже ніколи не стане людиною (приклад – мауглі, тобто діти, що виростили серед звірів). **Перетворення біологічного в соціальне відбувається в процесі соціалізації, тобто в процесі освоєння людиною всього поля культури.** Це приводить до змін в способі проявлення в людини її видових ознак. Наприклад, спадкові хвороби люди навчилися лікувати завдяки розвитку науки, виробництва, медицини. **Людина виступає як істота соціальна. чия поведінка визначена культурою.**

Спільне між людиною і твариною – біологічні потреби. Але задоволення потреб у людини і тварин відбувається у різний спосіб. Тварина задовольняє потреби безпосередньо, людина – опосередковано. Тут треба звернути увагу на **інгібіцію** (здатність людини стримувати задоволення природних інстинктів для того, щоб задовольнити їх у майбутньому у відповідних, визначених культурою формах і умовах). Низка вчених визнає велику **роль інгібіції в процесі антропосоціогенезу.**

Отже, процес життєдіяльності – це задоволення і відтворення потреб. Але тільки людина в процесі життєдіяльності не лише задовольняє, відтворює потреби, але й розвиває нові. Відповідно до цього класифікуються **типи людини того чи іншого порядку задоволення потреб:**

– соціальна сутність людини I порядку : задоволення, відтворення, поява нових потреб через застосування знарядь праці;

– соціальна сутність людини II порядку: специфічно людська потреба у виготовленні знарядь праці. Ця потреба розвивається в напрямку виготовлення нових, все більш досконалих знарядь для кращого задоволення життєвих потреб, полегшення праці, росту їх продуктивності;

– соціальна сутність людини III порядку – потреба в спілкуванні. Під спілкуванням розуміються всі суспільні відносини, в які вступають люди – політичні, економічні, особисті і т.д.

– соціальна сутність людини IV порядку – потреба у цілепокладанні. Людина як істота наділена розумом, перш ніж зробити, ставить перед собою мету і шукає шляхи її досягнення.

– соціальна сутність людини V порядку – потреба у свободі. Ця потреба є інтегративною. Вона у знятому вигляді містить в собі всі вищезгадані потреби. Вся історія

людства – це боротьба за індивідуальну і суспільну свободу: виховання, формування людини, здатної витримати пов'язану з свободою відповідальність.

Для характеристики людини, ступеня реалізації її сутності, використовуються такі поняття, як **індивід, індивідуальність, особистість**.

Індивід – означає людину як одиничного представника людського роду в інтегральній єдності біологічних і соціальних характеристик. Тобто виділяється типовість ознак окремої людини, підкреслюються в ній не індивідуальні, а загальні риси.

Поняттям **індивідуальність** окреслюємо неповторність людини в її духовних якостях, здібностях, талантах, самостійній діяльності, житті в цілому. Людина виступає як мікрокосм, в єдності унікальних і універсальних властивостей, самотності життєвого шляху й реалізації здібностей, талантів у певних суспільних умовах. Людина тим більш індивідуальна, чим більш розвинені, реалізовані її природні здібності, задатки. Терміни «покликання», «талант» виражають глибинну сутність індивідуальності. Процес її становлення передбачає усвідомлення однієї з своїх здібностей як життєвого покликання, підкорення своєї діяльності реалізації цього покликання як вищої мети. Становлення індивідуальності відбувається в умовах конкретної епохи, культури, які багато в чому визначають і вибір покликання, й шляхи реалізації таланту. У той же час, талант, реалізуючись, змінює епоху і культуру. Згадаймо митців доби Відродження: за своїм талантом вони творили картини, скульптури, літературні твори, що змінили уявлення про людину та її місце в світі.

Проблема особистості є одною з найскладніших у філософії. **Особистість** – виступає як динамічна, відносно стійка цілісна система інтелектуальних, соціально-культурних і морально-вольових якостей людини, які виражені в індивідуальних особливостях її свідомості і діяльності. Якщо **провідним у визначенні індивідуальності є її неповторний вроджений талант, то у особистості – воля, самостійність**. Людина виконує в суспільстві визначені ним ролі, виступає як істота соціальна. Як особистість проявляє себе у ставленні до виконання своєї ролі або ролей в суспільстві. **Особистість втілює цінності своєї епохи, культури**. Сприймаючи цінності як власні, обираючи їх за основу свого світогляду і діяльності, обирає роль в суспільстві, чи виконує визначену так, щоб максимально реалізувати свою систему цінностей. Особистість передбачає самостійність діяльності на основі вільно обраних принципів і відповідальності. **Автономність** – одна з провідних якостей особистості. Вона сама обирає цілі, обов'язки в залежності від своїх переконань, інтересів, а не від зовнішніх впливів. Свободу особистості забезпечує її вольова готовність здійснювати вибір і брати на себе відповідальність за нього. В особистості домінує свідомо-вольовий початок, який забезпечує не тільки розуміння мети і шляхів її досягнення, але і силу для їх здійснення, незважаючи на всі зовнішні перешкоди. Особистість діє на основі усвідомлення сенсу життя.

Культурна еволюція багато в чому схожа на біологічну — інформація передається наступним поколінням, але не через розмноження з допомогою ДНК, а шляхом наслідування, навчання і оволодіння знаннями і навичками. Еволюція культурна пов'язана із здатністю зберігати всю нагромаджену інформацію і передавати її наступному поколінню. Культурна еволюція не залежить повністю від випадковості — людина здатна активно шукати нову інформацію, свідомо обираючи напрямок своїх пошуків. Вона може також одержати її шляхом роздумів, відкриваючи нові факти, взаємозв'язки, форми поведінки методом дедукції.

У культурній еволюції для усунення шкідливої інформації не потрібна загибель індивідів. Людина здатна свідомо від неї відмовитись. У біологічній еволюції нові властивості можуть набуватись лише ціною втрати колишніх. Наприклад, мутація, завдяки якій у птаха з'являється дзьоб, може позбавити його здібності розколювати зерна або вловлювати комах. Навпаки, набуття нової інформації в ході культурної еволюції звичайно не позначається негативно на колишніх здібностях індивіда. Тим-то культурна еволюція може відбуватись значно швидше: адже нові властивості не витісняють існуючі, а лише доповнюють їх. Вона має кумулятивний характер, і її темпи з плином часу зростають.

З допомогою культурної еволюції людина виробила таку поведінку, яка постійно підвищує пристосованість до життя. За дуже короткий термін людство освоїло і вдосконалило більшість специфічних навичок, якими інші організми оволодівали протягом всієї біологічної еволюції: ми літаємо вище птахів і пересуваємося по воді швидше за будь-яку рибу.

Людина — єдина жива істота, специфічною особливістю якої є культурна еволюція як засіб виживання і пристосування до оточуючого середовища. За допомогою культурної еволюції людина постійно підвищує свою пристосованість до життя шляхом удосконалення своєї поведінки, свого ставлення до оточуючої дійсності.

Таким чином, особливості культурної еволюції та її відмінність від біологічної полягають, по-перше, у способах передавання інформації — у наслідуванні (показі, прикладі), навчанні, оволодінні знаннями і навичками у процесі спілкування з допомогою мови та інших знакових систем. По-друге, в характері, змісті і оформленні, закріпленні інформації — нагромадженні знань, оформленні їх у науку: мистецтво, моральні норми, матеріальні об'єкти тощо. Знання стало найпершим і невичерпним джерелом засобів виживання людства. Людина постійно помічала, відкривала і засвоювала із користю для себе все нові й нові взаємозв'язки і закономірності типу "якщо-то", що дало їй можливість перетворювати оточуючий світ відповідно до своїх потреб. По-третє, в результатах культурної еволюції — особливостях організації людської життєдіяльності, становленні соціальних взаємин, суспільства. Коли виник Homo Sapiens, всі екологічні ніші на Землі були зайняті іншими біологічними видами. І тільки завдяки виникненню нової форми життєдіяльності — суспільства (соціуму) людство змогло вижити, розселитися по всій планеті і стати домінуючим біологічним видом.

Лекція 2. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ

1. Проблеми біологічної еволюції людини

Проблеми антропосоціогенезу почали вивчатися з XVIII століття. До цього часу панувало уявлення про те, що людина і народи завжди були і є такими, якими їх створив Творець. Однак поступово в науці, культурі, суспільній свідомості утверджувалася ідея розвитку (еволюції), в тому числі й стосовно до суспільства.

Згідно з давньогрецькою міфологією, членороздільної мови, користування вогнем і багатьом ремеслам їх навчив титан Прометей, за що був суворо покараний богом Зевсом, бо тоді люди стали розніженими і не турбуватися за своє виживання. Але пізніше Зевс зглянувся над людьми і дав їм ще наступні дари для подолання варварського стану: політичне життя (політейя), виховання (пайдейя) і військову справу. Приніс цей дар культури людям від Зевса напівбог Геракл, який у європейській історії став найбільшим представником педагогічного оптимізму.

Першим, хто висловив думку про еволюцію людини від дикого стану під впливом матеріальних потреб, був грецький філософ Демокріт (V ст. до н.е.). Демокріт визначав людину як тварину, яка від природи здібна до будь-якого навчання і використовує собі на допомогу руки, розсудок і розумову гнучкість. Тобто природа і навчання — ось що зробило людину людиною. «Найпершими вчителями людини були нужда і досвід», — говорить Демокріт. Перші люди мало чим відрізнялися від тварин. Вони не знали ні землеробства, ні релігії, ні мистецтва. Ходили голими, не вміли робити запасів, не користувалися вогнем. Життя їх було важке. Багато гинуло. Через нужду та страждання люди стали збиратися разом і допомагати один одному. Для цього вони виробили знаки, щоб спілкуватися.

Ідеї Демокріта про роль нужди і страху в становленні людини і суспільства розвинув римський мислитель Тіт Лукрецій Кар в поемі «Про природу речей» (1 ст. до н.е.).

В XVIII ст. розпочинається наукове вивчення проблеми антропосоціогенезу.

В 1746 р. в Голландії французький еволюціоніст П'єр Луї де Мопертюї (1698-1759) видав книгу «Наукова Венера, або Розмірковування про початок людей, тварин і негрів», де

вперше висловив теорію про домінування одних спадкових ознак над іншими і витіснення носіїв «нетрадиційних» ознак із зон замешкання носіїв «традиційних» ознак.

Засновник сучасної систематики, шведський лікар і натураліст **Карл Лінней** (1707-1778) **помістив людину в ряд приматів** («Система природи», 1758), поряд з мавпами, напівмавами і кажанами. Саме в цій публікації вперше з'явилися назви **примати і Homo sapiens (Людина розумна)**. Назву цього підрозділу ссавців лютеранин Лінней запозичив з ієрархії католиків, які називають своїх вищих священників «примасами» (лат. primas – «один з перших»). У людський рід він включив два види **Homo sapiens** (людина розумна) і **Homo silvestris s. troglodytes** (Людина лісова або Троглодит). Під останніми розуміються людиноподібні мавпи – орангутан і шимпанзе. Ліннея підтримав французький натураліст Жорж Луї Леклер де Бюффон (1707-788), який писав, що «орангутан тілом своїм найменше різниться від людини, ніж від решти мавп».

Але з цим не погодився німець І. Блюменбах (1752-1840), який розділив загін приматів на два окремих: **дворуких (людина) і чотирируких (мавпи і напівмави)**. Це сподобалося французькому біологу Жоржу Кювье та іншим і визнавалося в науці понад століття. Але в 1863 р. англійський біолог Томас Хакслі (1825-1895) довів, що за анатомічною будовою **задня кінцівка у мавп – це не рука, а нога**, а тому ідея про розділ приматів на «дворуких-чотирируких» помилкова.

В XIX ст. британський вчений **Чарльз Дарвін** (1809-1882) здійснив переворот як в біологічній науці взагалом, так і антропології зокрема. У своїй першій книзі («Походження видів шляхом природного відбору», 1859 р.) він виклав концепцію прогресивного розвитку біологічних форм під час їх безперервного пристосування до умов оточуючого середовища і боротьби за існування. Проте Ч. Дарвін недооцінював роль глобальних, в тому числі й космічних, факторів біологічного розвитку, явно абсолютизуючи роль природного відбору як найголовнішого знаряддя еволюції. У другій книзі («Походження людини і статевий відбір», 1871) попередні висновки перенесені на **біологічний розвиток людини**. Його учень **Томас Хакслі** (1825-1895) у своїй праці «Місце людини в природі» (1863) на основі наявних анатомічних матеріалів прослідкував **безсумнівні родинні зв'язки людини з людиноподібними мавпами**. Останніх він і розглядав як безпосередніх предків Homo Sapiens, як нижчі форми, з яких в процесі еволюції виник цей вид. Проте саме Ч. Дарвін категорично відкинув ідею про те, що саме сучасні людиноподібні мавпи є прямими предками людини, а що людина походить від предка, який є родичем людиноподібних мавп, але вже сам мавпою не є.

2. Проблеми єдності біологічної та соціальної еволюції людини

Власне німецький вчений єврейського походження з Марбургу **Теодор Вайц** (1821-1864) у шеститомній праці «Антропология первісних народів» (1859-1872) висловив думку про єдність в людині двох начал – біологічного і соціального, і про єдність людства, про що свідчать однакові здібності будь-якого народу до розвитку культури. Його в цьому підтримав **Адольф Бастіан** (1826-1905), директор Берлінського Королівського етнографічного музею, автор трьохтомної праці «Людина в історії» (1860) та шеститомної «Народи Східної Азії» (1866-1871).

Філософ **Арістотель** (4 ст. до н.е.) першим помістив людину у природно-історичний ряд, підкресливши, що саме суспільство, соціальне середовище виокремлюють його в особливе становище в цьому ряду. Те ж він віддав данину концепції розвитку (еволюції) суспільства від стану дикості через варварство до цивілізації.

Наукова праця, яку можна розглядати як першу спробу описати проблеми антропосоціогенезу, була книга французького єзуїта **Жозеф-Франсуа Лафіто** (1670-1740) «Звичай американських дикунів у порівнянні зі звичаями первісних часів». Він дав як ретельний опис індіанських суспільств (гуронів та ірокезів), так і вперше порівняв спостережені ним форми (управління, шлюб, спорідненості) з раніше відомими даними з

європейської класичної літератури. Тобто Лафіто став засновником **порівняльної соціальної антропології**.

Француз **Жан-Антуан Кондорсе** (1743-1794) саму еволюцію людини і суспільства розглядав як **«прогрес розуму»** та **процес спеціалізації (розподіл праці всередині суспільства)**.

Німецький філософ **Імануїл Кант** (1724-1804), у праці «Антропология з прагматичної точки зору» (1798), розглядаючи феномен науки про людину як найвищу цінність серед всього існуючого, оскільки вона єдина наділена свідомістю, запропонував поділ антропології на дві частини: 1) **фізична антропология** – яка вивчає як природа створила людину, 2) **прагматична (філософська) антропология** – яка вивчає як людина творить саму себе.

Аналогічно **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770-1831) зауважував, що **людина є вершиною універсальної піраміди стадій всесвітнього розвитку Абсолютної Ідеї в природі і її призначення – бути знаряддям Абсолютного Духу**, який у природі набуває буття поза самим собою для того, щоб пізнати самого себе і повернутися до себе самого. Тому в людині всі сторони досягають найдосконалішого розвитку.

Ліві гегельянці **Карл Маркс** (1818-1883) і **Фрідріх Енгельс** (1820-1895), беручи за основу вчення про діалектичний розвиток свого вчителя, проте ствержують, що сам Абсолютний Дух (Мислячий Дух, Розум), не проникає у природу звідкись ззовні, а **створиться в ході тривалого процесу еволюції матерії у Всесвіті і біогеосфері (шляхом «зняття» нижчих форм вищими)**, аж поки не набуває **антропоморфної природи**.

І на цьому **розвиток Абсолютного Духу (Розуму)** не завершується, а продовжується **формуванням особливої вселенської сили**, яку академік **Володимир Вернадський** (1863-1945) і палеонтолог і теолог **П'єр Тейяр де Шарден** (1881-1955) називає **«сферою розуму» («ноосферою»)**.

Француз **Анн-Робер-Жак Тюрго** (1727-1781) та шотландець **Адам Фергюсон** (1723-1816) запропонували **тричленну стадіальну класифікацію розвитку людства і суспільства за рівнями культури**:

1) **дикість** (мисливці, рибалки та збирачі, колективна власність, непостійні поселення, стадо, примітивні міфи, анімізм і фетишизм, малюнки),

2) **варварство** (одомашнення тварин і пастуше господарство – номадизм, поява приватної власності, постійні поселення, протоміста, рід, клан та племя, цикли міфів, героїчні епоси, тотемізм і табу, ієрогліфи та символи),

3) **цивілізація** (землеробство, поява міст, сім'я, держава, релігія і ідеологія, складове та алфавітне письмо).

Увагу на важливості в розвитку людського суспільства **типів колективу та міжродинних взаємин** (сім'я, рід, клан, плем'я, народ, нація) і паралельний з цим **розвиток права і управління** зосереджували **Г. Майнц** (1822-1888), автор концепції «циклопічного» (батьківського) права (влади старшого чоловіка, patria potestas) та **Й. Бахофен** (1815-1887), автор концепції «материнського права» (матріархату). В завершеному вигляді концепція викладена американським вченим **Льюїсом Генрі Морганом** (1818-1881) у праці «Стародавнє суспільство» (1877) та К. Старке «Первісна сім'я в її виникненні та розвитку» (1889). Але якщо перший розглядав головним у первісному суспільстві рід, то другий основною формою соціальної організації вважав сім'ю (спочатку – матрілінійну, а потім – патрілінійну).

Французький соціолог **Еміль Дюркгейм** (1858-1917) запропонував концепцію **«сегментного суспільства»** (сегмент – «відрізок»). Первісне суспільство він запропонував розглядати як таке, що складається з цілком однакових невеликих **«стілників (ячейок)-сегментів»**. Вони включаються в більш складні структури і дають **багатоманітність соціальних типів (видів)**. Тобто будь-яке суспільство комбінується з первісних стільників у різноманітних їх стосунках (як у калейдоскопі). Таким чином йде **лише перебір варіантів**, які можуть повторюватися безкінечне число разів (наприклад, такий соціальний тип як «орда»), а тому **немає підстав говорити про всесвітньо-історичний прогрес**. Його не існує,

а єдине, що існує, – це окремі суспільства, які народжуються, розвиваються і вмирають незалежно одні від одних.

У праці «Елементарні форми релігійного життя» (1912) Е. Дюркгейм говорить, що уявлення людей про існування якоїсь зовнішньої у стосунку до людини обезособленої сили неминуче приводить до обожнення колективу, який приймає в такому випадку зовнішній вигляд як «тотем». І саме розподіл всього відомого людині за тотемними групами («кланами», родами) й було найпершою, первісною формою будь-яких створених людиною систематик та класифікацій.

Учень і племінник Дюркгейма **Марсель Мосс** (1872-1950) одним з перших виявив серйозний інтерес до економічних стосунків у первісному суспільстві. У книзі «Етюд про дар» (1923) у Мосса розвивається висунутий Дюркгеймом постулат про **пріоритет колективного над індивідуальним**, а з другого боку вводиться поняття «реципрокності» (reciprocité – “повернення, взаємність, взаємозалежність»), тобто залежність авторитету індивіда від його заслуг перед колективом. **Реципрокність була основою економічних відносин в первісному суспільстві як дарообмін**, другими формами (за Карлом Поланьї) є редистрибуція (централізований перерозподіл) і маркетизація (ринковий товарообмін як найпізніша форма економічних відносин).

У своїй праці «Німецька ідеологія» (1846) К. Маркс і Ф. Енгельс формулювали **пять основних напрямків соціальної діяльності первісної людини (первісних історичних відносин):**

- 1) виробництво життєвих засобів,
- 2) породження нових потреб,
- 3) відтворення (виробництво) самих людей (сім'я),
- 4) спілкування (комунікація),
- 5) свідомість і мова.

Вони власне становлять основу, в результаті якої людина і людське суспільство виокремлюються з тваринного царства і переходять на більш розвинуті рівні – на **наступні форми власності: племінна, антична, феодальна і буржуазна**. Як бачимо, в цій періодизації лежить **економічний критерій**, а саме: власність як безпосередній результат розвитку виробництва. В «Економічних рукописах 1854-1859 рр.» К. Маркс зауважує, що чим далі ми йдемо назад в глибини історії, то виявляємо, що індивід, в тому числі й індивід-виробник, все більше виступає несамостійним, а приналежним до більш обширного цілого (родової сім'ї). Значну увагу К. Макс і Ф. Енгельс приділили вивченню **феномену сільських общин** у різних народів та в різні історичні епохи і базованих на товарообміні і характерного для нього спільної власності (не тільки майна і території, але й жінок, чоловіків та дітей, т.зв. «груповий шлюб»). Розклад цих відносин і знаменував перехід людства від етапу т.зв. «первісного комунізму» до т.зв. «вторинних», класових формацій. Спробу дати огляд історії первісного суспільства і його розклад Ф. Енгельс дав у книзі **«Походження сім'ї, приватної власності і держави»** (1884), в основному базуючись на висновках Л.Г. Моргана. Зокрема, Ф. Енгельс показує, що **на стадії варварства родова звичаєва община змінюється патріархальною домашньою общиною**, поступово руйнуючи підвалини самого родового суспільства. Коли розкол патріархального суспільства з його натуральним господарством стає неминучим, коли протиріччя між класами не можуть бути гармонізовані, а набувають антагоністичний характер, коли майнове розшарування не просто виникає, а досягає певного критичного рівня, тоді й виникає **державна як знаряддя управління і контролю одного класу над іншим**. Пізніше популярно цю доктрину виклав **В.І. Ленін** (1870-1924) у своїй праці **«Держава і революція»** (1917).

3. Проблема праці як фактору еволюції людини та її адаптації до середовища

Найбільш важливою є праця Ф. Енгельса **«Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину»** (1876, опубл. 1895-1896). Тут вже більш конкретно показана взаємодія людини і природи, розкрито співвідношення біологічних та соціальних факторів у процесі

становлення людини, доведено значення самого колективу людей, які формуються, як умови антропо- і соціогенезу. Праця – це процес між людиною і природою і саме людську працю слід відрізнити від її тваринних форм, які мають інстинктивний характер. Саме виготовлення знарядь визначається характерною специфічною рисою людської праці. і відзначається, що власне засоби праці відрізняють одну від одної економічної епохи.

Ще Г.В.Ф. Гегель, розглядаючи **проблему зміни родової сутності людини від істоти біологічної до соціальної**, запропонував розглядати це як процес «зняття» першої ознаки наступною: природне – суспільним, особистісного – історичним і т.д. В якості «інструменту» такого «зняття» Гегель запропонував «предметну діяльність індивіда». При цьому він звертав увагу на **природно-перетворюючу функцію руки**, характеризуючи її як природний засіб співдотичності. контакту людини із зовнішнім світом і конструктивної його зміни. «Рука є той великий орган, котрим не володіє тварина, і те, що я охоплюю ним, може стати засобом, яким я хапаю далі» («Філософія права»).

Відомо, що одним із способів підвищення адаптації біологічного організму в середовищі є **«ароморфоз»** – адаптація шляхом перетворення відповідних органів (наприклад, підвищення рівня організації ссавців у порівнянні з рептиліями: поява чотирикамерного серця, збільшення функціональних можливостей мозку, розвиток потових залоз і їх похідних та інших прогресивних рис; інший приклад — утворення квітки у покритонасінних призвело до розвитку запилення за участі комах тощо).

Але також, поряд з ароморфозом, зазначає І.І. Шмальгаузен у праці «Шляхи та закономірності еволюційного процесу» (1939), є ще **«морібогенез»** – **перебудова структури поведінки** (латин. *moribus*), становлення індивідуально-ситуативного пристосування. Тобто не природний відбір спонтанно виникаючих органічних мутацій, а **вибір і закріплення нових типів поведінки** у процесі перебудови та надбудови функціональних систем організму склали основний напрямок антропогенезу. Наприклад, сама по собі діяльність з оброблення каменю безглузда, часово- та енергозатратна, біологічно ніяк не виправдана. Але отримує свій смисл тільки з подальшого використання виготовленого кам'яного знаряддя на полюванні чи при обробці шкіри, тобто вимагає поряд із знанням про виконувану операцію обробки каменю ще й знання про майбутнє застосування знаряддя. Це – основна умова, що виникає при виготовленні знаряддя, і може бути назване першим виникненням свідомості, тобто першою формою свідомої діяльності. Така діяльність з виготовлення знаряддя призводить до базової перебудови всієї структури поведінки, а саме: з діяльності, яка спрямована на безпосереднє задоволення потреби (як це ми бачимо у тварин), **виокремлюється специфічна діяльність, яка набуває свій смисл тільки в подальшому**, коли результат цієї діяльності (виготовлення знаряддя) застосований для того, щоб вбити жертву і тим самим задовільнити потребу в їжі. З подальшим ускладненням суспільства і форм виробництва такі дії, які не спрямована безпосередніми біологічними мотивами, починає займати у свідомій діяльності людини все більше місце.

Стержнем **сапієнтного морібогенезу (епіморфозу)** стала **спільна праця з використанням спочатку природних, а потім і штучних знарядь**.

4. Геологічна, археологічна та соціальна класифікації розвитку людства

Датський вчений К.Ю. Томсен (1778-1865), директор Королівського музею старовини в Копенгагені, запропонував **класифікацію наявних в музейній колекції комплексів знарядь у відповідності з матеріалом: каменем, міддю, бронзою і залізом**.

Дана класифікація, з уточненням хронології для певних регіонів, стала основою для археологічної періодизації історії людства, вичленуванню локальних археологічних культур, їх розвиток, пересування та взаємовпливи.

КАЙНОЗОЙСЬКА ЕРА (грец. *καινός* новітній + *ζωή* життя; настала близько 66-65 млн. років тому, триває й досі):

- **палеоген** почався $65,5 \pm 0,3$ та закінчився $23,03 \pm 0,05$ млн. років тому (відомий перш за все як період, протягом якого **ссавці** розвилися від невеликого числа примітивних форм до величезної кількості розвиненіших. У цьому періоді відбувалося

відновлення біорізноманіття після масового вимирання видів, яке сталося наприкінці Крейдового періоду).

- **неоген** почався 25 млн. та закінчився приблизно 3,5 млн. років тому (савці освоюють моря – виникають кити та рукокрилі, плацентарні витісняють на периферію інших ссавців, фауна цього періоду дуже схожа на сучасну, але ще існують мастодонт, гіппаріон, саблезубий тигр).

- **четвертинний період (делювій; антропоген;** почався 3,5 млн років тому і триває досі):

1) **ГОМІЩЕН** – поява гомінід, або **людинові (Hominidae)** — родина ряду приматів, включає як викопних (австралопітека, пітекантропа, неандертальця та ін.), так і сучасних людей. Разом з родиною гібонові і шимпанзе формує надродину Hominoidea

2) **ПЛЕЙСТОЦЕН** – епоха почалася 1,808 мільйона років тому і закінчилася 11,550 тисяч років тому (характеризується загальним похолоданням клімату Землі і періодичним виникненням в середніх широтах великих вторинних зледенінь).

Палеоліт (від грец. *παλαιός* — давній і грец. *λίθος* — камінь) — **давня кам'яна доба**, найдавніший період людського суспільства. Щодо тривалості палеоліту існують різні думки (від 3 млн. до 100-150 тис. років тому). Кінець палеоліту датується близько 13 тис. років тому (12 000 — 10 000 років до н.е.).

Ранній (нижній) палеоліт (2 600 000 до н.е. – 300 000 до н.е., приблизно). Технології: **Олдувайська** (2,6 млн. – 100 тис. років тому), **Аббевільська** (1,5-0,3 млн. років тому), **Клектонська** (0,6-0,4 млн. років тому) і **Ашель** (1,7 млн. – 120 тис. років назад). Людина цієї доби названа антропологами *Хомо Хабіліс (Homo habilis)* і *Хомо Еректус (Homo erectus)*.

Середній палеоліт (300 000 до н.е. — 30 000 до н.е., приблизно): Вироблені крем'яні знаряддя. Час кремезних, низькорослих неандертальців. Технології: **Ашель** (до 120 тис. років тому), **Сангой** (500-100 тис. років тому) і **Мустьє** (300-30 тис. років тому).

Пізній (верхній) палеоліт (30 000 до н.е. — 14 000 до н.е., приблизно): Людина цієї доби названа кроманьйонець, або сучасна людина. Культури: **Шательперон, Селет, Костенки, Оріньяк, Граветт-Епіграветт, Солютре, Мадлен.**

Фінальний палеоліт (14 000 до н.е. – 10 000 р. до н.е.). Культури: **Гамбурзька, Аренсбурзька, Свідерська.**

ГОЛОЦЕН

Мезоліт (епіпалеоліт; середньо-кам'яний вік) – епоха кам'яної доби (12 000 – 7 000 до н.е.)

Неоліт (нова кам'яна доба) – X – поч. III тис. до н.е.), ділиться на:
докерамічний і керамічний неоліт

Енеоліт (халколіт; мідно-кам'яна доба) – V-IV тис. до н.е. – 1200 рр. до н.е.

Бронзова доба – 1200 рр. до н.е. – V ст. до н.е.

Залізна доба – VI-V ст. до н.е. – ...

В соціальному плані виокремлюються:

1) **епоха первісного стада** (або праобщини), ранній і середній палеоліт;

2) **епоха первісної родової общини** (верхній палеоліт – мідний вік);

3) **епоха первісної сусідської (протоселянської) общини.**

Лекція 3. ЛЮДИНА — ЗАКОНОМІРНА ЛАНКА У РОЗВИТКУ ТВАРИННОГО СВІТУ

1. Докази спорідненості людини з тваринним світом

Існуючі наукові дані, що доводять спорідненість людини з тваринним світом, можна поділити на прямі і опосередковані докази.

Прямі докази — це кісткові залишки викопної людини, найближчих її предків та споріднених з ними форм. Слід, проте, зауважити, що наукове пояснення всіх викопних матеріалів може бути дане лише на основі порівняння з анатомічними, функціональними та екологічними особливостями сучасних форм.

Опосередковані докази — найчисленніші. Це все те, що ми спостерігаємо, вивчаючи сучасних тварин, і що є сумою природних експериментів, які дійшли до нас. Сюди відносяться насамперед порівняльно-анатомічні (а також фізіологічні, біохімічні та ін.) і ембріологічні дані та рудиментарні органи й атавізми.

Порівняльно-анатомічні дані свідчать про спорідненість людини з тваринами на підставі загального плану будови тіла. Так, наявність осцевого скелета (у примітивних форм — хрящової хорди) і трубчастої центральної нервової системи властива всім хордовим (від ланцетника до вищих хребетних, включаючи й людину). Двобічна симетрія і сегментація, що зберігається в будові тіла людини, характерна не тільки для тварин типу хордових, а й для кільчастих червів.

Ще більше спільних рис має будова тіла людини з іншими хребетними. Найголовніші з них такі: хребтовий стовп, що замінив хорду; череп як захисне вмістище для головного мозку і органів чуттів, щелепи як пристосування для активного захоплення їжі; парні кінцівки (у змії вони вторинно редуковані), що служать для пересування у просторі; серце як центральний орган кровообігу тощо.

І нарешті, найбільше спільних рис в будові тіла і функціонуванні органів має людина з численними видами ссавців. Найголовніші з них — теплокровність і здатність до саморегулювання температури тіла. Зазначені особливості ссавців дають їм змогу досконаліше пристосовуватись до змін навколишнього середовища і були зумовлені появою чотирикамерного серця, ускладненням структури легеневої тканини, посиленням регулюючої та інтегруючої ролі центральної нервової системи.

Ембріологічні дослідження, які почали активно проводитися у другій половині XIX ст., довели, що організм розвивається внаслідок складних перетворень його первинної структури.

Тепер доведено, що період зародкового розвитку (час, починаючи з дроблення яйця і утворення зародкових листків до початку формування тіла зародка) у будь-якого хребетного, враховуючи людину, проходить в загальних рисах однотипно. Найбільша подібність виявляється у розвитку зародків людини і людиноподібної мавпи. Дослідники! (Ф. Мюллер, Е. Геккель, О. О. Ковалевський, О. М. Северцов) звернули увагу на те, що вивчення розвитку ембріонів є одним з основних опосередкованих методів, які дають змогу з'ясувати перетворення організмів і його окремих органів у процесі їх філогенезу (історичного розвитку). Особливий інтерес становить утворення на ранніх стадіях ембріонального розвитку зябрових щілин, які у вищих хребетних згодом зникають. Заслуговує на увагу закладка у всіх ссавців значно більшої кількості хребців і ребер, які в дальшому розвитку частково редукуються. Найбільш характерний цей процес для вищих приматів і для людини.

Проте процес ембріонального розвитку не слід розглядати лише як послідовне повторення пройдених етапів історичного розвитку організмів та їх окремих органів, як вважав у свій час Е. Геккель. Найпоказовіші у цьому відношенні доведені О. М. Северцовим факти, що вказують на ранішу закладку органів, які мають найважливіше філогенетичне значення (центральна нервова система та ін.) і, навпаки, на пізнішу закладку органів, що редукуються.

Організм людини, як і більшості тварин, має чимало рудиментарних органів, а також органів, які редукуються на певному етапі історичного розвитку.

До рудиментарних і недорозвинених органів, що втратили у сучасної людини минуле функціональне значення належать: залишки загального волосяного покриву, наявність не зовсім редукованого хвостового відділу хребетного стовпа, присутність м'язів, що рухають вушну раковину, підшкірний м'яз (платизма), залишок третьої повіки (мигальна перетинка ока), шлуночки порожнини гортані (існують у вигляді голосових мішечків у багатьох мавп), деякі особливості зубної системи, червоподібне відросток і деякі інші.

У тих випадках, коли зазначені органи з якихось причин виявились досить добре розвиненими, кажуть про аномалію групи атавізмів. Це рідкісні випадки надмірної волосатості обличчя і всього тіла, шийна фістула, що є залишком однієї із зябрових щілин, більш-менш виражений хвіст тощо.

У свій час Ч. Дарвін широко використовував наявні у сучасної людини рудименти і атавізми для того, щоб довести її спорідненість з тваринним світом. Отже, ці факти свідчать про те, що в далекі доісторичні часи розвивалися всі органи тіла людини і лише поступово деякі з них втрачали своє колишнє значення у зв'язку із змінами умов середовища, а отже, й поведінки та життєдіяльності певного примата.

Істотними доказами спорідненості людини з тваринним світом є знахідки у надрах земної кори палеоантропологічних даних, тобто залишків організмів, що колись жили на землі. Їх рештки, знайдені в геологічних шарах, датованих різними історичними періодами існування нашої планети, є яскравим свідченням минулих етапів розвитку рослинного і тваринного світу Землі аж до наших днів. До цих знахідок належать також і кісткові рештки викопної людини та близьких до неї за морфологічними особливостями інших викопних приматів. Свідчення про ці знахідки почали з'являтися в науковій літературі з середини ХІХ ст. Але найчисленнішими вони виявились тепер, особливо за останні три-чотири десятиріччя.

2. Людина як біологічний вид та її найближчі зоологічні родичі

Як було сказано, відомий шведський натураліст Карл Лінней, за зовнішньою подібністю деяких загальних рис будови тіла, створив першу систему класифікації організмів, у якій до ряду приматів відніс і людину. Незважаючи на те, що з часом ця система Ліннея зазнала значних змін і уточнень, в основних рисах вона дійшла нашого часу і не втратила свого наукового значення.

За прийнятою міжнародною зоологічною систематикою сучасна людина в ряді приматів (Primates) займає таке місце: рід — людина (Homo), вид — розумна (sapiens), родина — гомініди (Homnidae), надродина — гоміноїди (Hominoidea), підряд — антропоїди (Anthropoidea).

Слово «примати» походить від латинського primus, що означає «перший». Ряд приматів — це найбільш високо організовані ссавці, до яких за деякими ознаками належить також людина. Основні морфологічні особливості, що ріднять людину з іншими приматами, такі: досить велика маса головного мозку (відносно маси тіла) і значно розвинені великі півкулі головного мозку, рухомі п'ятипалі кінцівки з нігтями; хапальна кисть з дуже рухливим і протиставленим першим пальцем; добре розвинений бінокулярний зір, що дає змогу розглядати предмети на близькій відстані, тобто тримаючи їх у руках; поява і розвиток у корі півкуль головного мозку вищих центрів, пов'язаних із роботою рук.

Разом з тим, на відміну від сучасної людини, всі сучасні примати мають густий (різноманітного кольору) загальний волосяний покрив, хапальну з відведеним перим пальцем не лише кисть, а й стопу і досить часто хвіст різної довжини. Довжина тіла у сучасних приматів від 12 см (деякі напівмавпи) до двох метрів (горила).

Походження, а у зв'язку з цим і тілесна організація приматів тісно пов'язані з більш-менш вираженим деревним способом життя.

Ряд приматів поділяють на два підряди: 1) напівмавпи і 2) антропоїди (мавпи і люди).

Сучасні напівмаври досить численні. Існують палеонтологічні докази того, що первинні напівмаври (очевидно, адапіди) відокремились від примітивних ссавців на початку неогенового періоду, а деякі й ще раніше. При цьому їх поява і загальний розвиток були тісно пов'язані з життям на деревах. Багаті харчові ресурси (бруньки, листя, плоди, комахи, пташенята і яйця птахів) і відсутність деревних хижаків, які, очевидно, з'явилися дещо пізніше, безперечно, сприяло зростанню чисельності первісних приматів і їх широкому розселенню в тропічних лісах середини неогенового періоду як в Західній, так і в Східній півкулях.

Отже, на перших етапах розвитку деревний спосіб життя був значним стимулом не лише біологічного, а й морфологічного прогресу (підвищувалася життєздатність організму, ускладнювалися функції центральної нервової системи, удосконалювалися органи слуху, зору, кінвок тощо). Це підтверджується тим, що багато напівмавр окремими ознаками наблизилися до вищих приматів: у них збільшився розмір і ускладнилася структура кори півкуль головного мозку (довгоп'яти, руконіжки), розвинулася дископодібна плацента (довгоп'яти), вкоротився лицьовий відділ черепа (лоріподібні, долгоп'яти), редукувався хвіст (лорі) та ін.

Проте, внаслідок тривалого життя переважно на деревах, сучасні напівмаври набули багатьох вузькоспеціальних рис, які особливо властиві для їх кінцівок: різке вкорочення другого пальця і крайня позиція відведення першого пальця, що створює форму кліщів, зручну для обхоплення гілок кистями і стопами; подовження і зрощення кісток передплесна (тільки у долгоп'ятів), що пов'язані з просуванням стрибками; утворення своєрідних присосків (довгоп'яти); різке стоншення і подовження третього пальця кисті (руконіжка) та ін.

Можна припустити, що всі зазначені риси вузької спеціалізації сучасних напівмавр могли бути відсутніми або менш вираженими у них раніше. Про це, зокрема, свідчить скелет натарктуса з нижньоєоценових відкладень Північної Америки.

Майже всі напівмаври мають 36 зубів, що наближає їх широконосих мавр. Півкулі головного мозку у напівмавр, на відміну від мавр, мають лише зачаткові сліди борозен і звивин. З органів чуттів найкраще розвинені зір, слух і дотик. Тіло у всіх напівмавр вкрите густою шерстю (різного кольору) з підшерстям. Тварини мають дві пари сосків, і в більшості випадків у них є добре розвинений хвіст. Розміри тіла коливаються від 12 см до 72 см. Більшість напівмавр веде нічний спосіб життя. Тепер напівмаври живуть у тропічних лісах Південно-Східної Азії, острова Шрі Ланка, Зондських островів, Африки і острів Мадагаскар.

Маври – біологічно найбільш високорозвинені тварини, еволюція яких є яскравим прикладом морфологічного прогресу. Цей прогрес полягає в збільшенні площі й ускладненні структури кори півкуль головного мозку, в удосконаленні стереоскопічного кольорового зору, у збільшенні діапазону форм поведінки, а також у розширенні функцій верхніх кінцівок, причому роль у цих функціях першого і другого пальців значно зростає.

Сучасні екологічні та експериментальні спостереження свідчать про те, що більшість мавр і особливо людиноподібні охоче використовують випадково знайдені предмети (палички, каміння тощо) для добування їжі. Деякі з них здатні навіть підправляти ці предмети, правда, роблячи це за допомогою рук і зубів, а не чез посередника, як це робить людина. Усі перелічені ознаки морфологічного прогресу, а також значною мірою всеїдність у свій час (неоген) сприяли ширшому розселенню мавр в найрізноманітніших умовах. Одночасно створювалися передумови розвитку тих рис мавр, які наближали їх до людини.

За рядом морфологічних особливостей маври поділяються на дві рупи (секції): широконосі маври (маври Нового Світу), що живуть у Південній і Центральній Америці, та вузьконосі (маври Старого Світу), що живуть на півдні Європи, в Азії та Африці.

Є підстави вважати, що ці дві групи мавр розвивалися паралельно, перебуваючи довгий час відокремлено одна від одної. Це можна пояснити тим, що, починаючи з олігоцену, Південна Америка була повністю ізольована як від Центральної Америки, так і від усіх материків Східної півкулі.

Більшість учених вважає, що широконосі маври походять від ранніх долгоп'ятів. Найхарактернішою рисою цих мавр є досить широка хрящова перетинка носа, внаслідок чого

ніздрі у них спрямовані трохи вбік. Це звичайно тварини невеликих розмірів, що мають проте, на відміну від вузьконосих мавп, порівняно велику масу головного мозку. Разом з тим поверхня півкуль мозку у цих приматів досить гладка і лише у деяких з них (капуцини, ревуни та ін.) є зачаткові борозни і звивини. Усі широконосі мавпи, за винятком ігункових мавп, мають 36 зубів (2 різці, 1 ікло, 3 малих кутніх і 3 великих кутніх з кожного боку верхнього і нижнього зубного ряду).

На відміну від них, ігункові мавпи мають 32 зуби (у них по 2 великих кутніх зуба). Ці примати мають добре розвинений хвіст часто з шорсткою на дотик поверхнею, що дає змогу хапатися за гілки і навіть висіти на них (павукоподібні мавпи).

Кисті у цих мавп, за винятком павукоподібних, зберігають неспеціалізовані риси. Усі широконосі мавпи в наш час живуть у заростях тропічних лісів Південної і Центральної Америки, причому багато з них повністю чотириногі (капуцини; ревуни, саймири та ін.), інші (особливо павукоподібні мавпи) мають тенденцію до висіння на хвості та ижніх кінцівках.

У багатьох широконосих мавп спостерігають тенденцію маніпулювати різними предметами, використовувати каміння для розколювання горіхів. Ця особливість, поряд з іншими (великі розміри головного мозку, неспеціалізована рухлива кисть у багатьох з них та ін.), дає змогу зробити висновок про тенденцію широконосих мавп еволюціонувати напрямі до розвитку людини. Проте цьому суперечать такі головні особливості: дуже слабкий розвиток мозкових борозен і звивин; відсутність типового для всіх мавп тарого Світу, а також і для сучасної людини сідлоподібної форми першого зап'ястно-п'ястного суглоба, що дає змогу розвивати значну силу при захоплюванні і утриманні за допомогою кисті різних предметів; відсутність тенденції до прямоходіння.

Вузьконосі мавпи, на відміну від широконосих мають такі особливості: вузьку хрящову перетинку. Внаслідок чого ніздрі спрямовані вперед; 32 зуби (2 різці, 1 ікло, 2 малі кутні і 3 великі кутні з кожного боку верхнього і нижнього зубного ряду), що властиво і для людини; більші розміри тіла і міцнішу будову тіла; хвіст, що досить ч трапляється у цих мавп, ніколи не буває хапальним; сідлоподібну форму першого зап'ястно-п'ястного суглоба та ін.

Найпримітивніші форми вузьконосих мавп (парапитеки, пропліопитеки, єгиптопитеки та деякі інші) знайдені в олігоценових відкладеннях Єгипту. Сучасні вузьконосі мавпи пристосовані до досить різноманітних умов існування. Серед них можна зустріти вузькоспеціалізовані деревні форми (гібон, орангутан, деякі мартишкоподібні мавпи). Багато нижчих вузьконосих мавп (павіани, магот, свинохвоста макака та ін.) переважно живуть на скелях. Серед сучасних людиноподібних і мартишкоподібних мавп існують численні в екологічному відношенні перехідні форми, які мають більшу чи меншу тенденцію жити в тропічних лісах (шимпанзе, рідше горילה) або у відкритих гористих (мандрил) або лісостепових зонах (макака).

За рядом морфофункціональних особливостей вузьконосі мавпи можна поділити на дві групи: нижчі вузьконосі, або мартишкоподібні, мавпи і людиноподібні мавпи. Перші з них мають менш масивне тіло і пристосовані до швидкого бігу на чотирьох кінцівках, у зв'язку з чим їх нижні кінцівки, як правило, довші за верхні. Усі вузьконосі і людиноподібні мавпи на відміну від широконосих мавп мають тенденцію до прямоходіння, що є свідченням того, що серед цієї групи мавп слід шукати зоологічних предків людини.

Людиноподібні мавпи звичайно більших розмірів, а іноді бувають і дуже великі (до двох метрів). Ці мавпи особливим способом пересуваються по деревах, який називається брахіацією і виявляється в здатності підвішуватися і розгойдуватися на гачкоподібно зігнутих кистях для того, щоб акробатично перелітати з однієї гілки на іншу. Внаслідок такого способу пересування у всіх сучасних людиноподібних мавп передні кінцівки завждидовші, ніж задні.

Сучасні людиноподібні мавпи складаються з двох родин: гібонові (у наш час трапляються тільки в південно-східній частині тропічної Азії і особливо на островах Борнео, Суматра, Ява) і великі людиноподібні мавпи, або понгіди. До останніх належать: орангутан, що живе тепер лише на островах Суматра і Калімантан; шимпанзе, що мешкає в

екваторіальній Африці, і горила, що живе також в Африці. Родини гібонових, понгід та гомінід об'єднані в надродину гоміноїдів.

Ч. Дарвін вперше ясно показав, що, не зважаючи на чималу різницю у розмірах головного мозку і деякі пристосувальні особливості кінцівок, людина за походженням не може бути значно віддалена від людиноподібних мавп.

Можна назвати численні ознаки, що є спільними для людини і цих мавп: розташування основних борозен і звивин та будова структури клітин кори головного мозку; прирощення навколосерцевої сумки до діафрагми; взаємне розташування внутрішніх органів (зокрема відділів товстого кишечника); форма вушної раковини і особливості будови середнього вуха і його слухових кісточок; будова сперматозоїдів, наявність червоподібного відростка, відсутність хвоста; особливості росту волосся на передплічі, форма трубчастих кісток та багатьох м'язів і, що дуже важливо, подібність їхніх ДНК. Усе це дає підставу для того, щоб об'єднати людиноподібних мавп (гібонових і понгід) та людей в одну родину гоміноїдів.

Зважаючи на велику морфологічну та біохімічну схожість між сучасними вузьконосими й особливо людиноподібними мавпами і людиною, може виникнути питання про те, чи можуть деякі сучасні мавпи під впливом якихось факторів перетворювати на людей.

Це питання вирішується цілком негативно у зв'язку з двома найважливішими факторами, а саме: наявністю численних специфічних ознак людського тіла і значною спеціалізацією всіх сучасних мавп. Коротко зупинимося на цих питаннях.

Тепер відомо, що всі сучасні мавпи, зокрема мавпи Східної півкулі (людиноподібні і мартишкоподібні), мають багато рис вузької спеціалізації, що є пристосуванням до життя в певних умовах, які не дозволили їм розвиватися в напрямі людини. У зв'язку з цим цікавим є той факт, саме ті з сучасних мавп, які найближче стоять до людини за походженням і будовою (людиноподібні), мають ознаки в будові і функціях, які найбільше відрізняють їх від людини. В усіх сучасних людиноподібних мавп найбільш своєрідно розвинені саме ті органи (кисть, головний мозок), розвиток яких відіграв вирішальну роль у походженні людини. Мається на увазі їхня кисть — гачкоподібна з дугоподібним вкороченим першим пальцем. Головний мозок понгід у три рази менший від мозку людини. При цьому кора великих півкуль мозку у сучасних людиноподібних мавп має лише деякі зачаткові філогенетично нові мозкові центри. Що ж до міжкоркових нервових зв'язків між цими центрами, то у сучасних шимпанзе вони значно відрізняються від зв'язків у сучасної людини. Ці факти дають підставу зробити висновок про те, що в еволюції приматів родина гомінід і родина понгід досить чітко відокремились одна від одної.

Слід також звернути увагу на значну вкороченість у людиноподібних мавп нижніх кінцівок (порівняно з верхніми), різкий поворот стопи і значне відведене положення її першого пальця. Усе це є наслідком вузького пристосування до життя на деревах.

Ч. Дарвін, говорячи про близьку спорідненість людини і людиноподібних мавп, зовсім не мав на увазі, що який-небудь із сучасних видів безпосередньо передував виникненню людини. З цього погляду значно цікавіші викопні знахідки вищих приматів.

Об'єднання людей в одну надродину з людиноподібними мавпами не стирає межі між людиною і тваринами. В наш час загальновідомо, що найголовніші морфологічні відмінності людини від мавп, беручи і їх викопні форми, такі:

- 1) великий обсяг головного мозку (в середньому: для сучасної людини 1400-1600 см³, для понгід близько 400—600 см³) з новими полями кори великих півкуль;
- 2) високий і опуклий мозковий відділ черепа;
- 3) деякі редуковані ознаки в зубощелепному комплексі, що характерно для сучасної людини;
- 4) відсутність розвиненого загального волосяного покриву (відомо лише для сучасної людини);
- 5) наявність своєрідної кисті, що поєднує силу різко протиставленого великого пальця, велику опірність долоні та виражену рухливість і дотикову чутливість всіх пальців;
- 6) деякі особливості будови черепа, хребта, таза, стопи, пов'язані з

приспосовуванням до прямоходіння (деякі з цих ознак людини є спільними з її безпосередніми зоологічними предками);

7) подовжене дитинство, пов'язане з пізнішим завершенням процесу окостеніння і росту скелета (у сучасної людини близько 18 років, у неандертальців олизько 12 років, у сучасних понгід близько 6-8 років).

Найголовнішими особливостями людини є членороздільна мова, свідомість і можливість абстрактно мислити, що, за визначенням П. Павлова, відноситься до другої сигнальної системи.

І все-таки відмінність людини від тварин не зводиться лише до анатомічних і фізіологічних ознак. Суть людини полягає насамперед в її якісно відмінній діяльності.

3. Вищі примати. Деякі передумови і початкові кроки олюднення мавп

Численні знахідки скелетних залишків різних за будовою мавп у шарах, датованих неогеном (міоцен і пліоцен на півдні Європи і Азії, у Південно-Східній і Північній Африці, свідчать про біологічний розквіт вищих приматів, тобто збільшення чисельності та поширення ареалу мешкання у найрізноманітніших екологічних ареалах Східної півкулі.

Це могло бути наслідком значних змін ландшафтних умов у зв'язку з інтенсивним гороутворенням. У той же час на великому просторі на місці колишнього Середземного океану виникла суша з гірським та рівнинним лісо-тепом і напівпустелями. Утворенню великих безлісних просторів в Африці могли сприяти пожежі, що виникали внаслідок виверження вулканів. Ці нові відкриті та напіввідкриті ландшафти стали займати різні групи тварин, у тому числі й примати.

Деякі вчені вважають, що стимулом для широкого розселення мавп став також постійний пошук нових харчових ресурсів, чому, в свою чергу, сприяла звичка мавп знищувати все, що зустрічалося на їхньому шляху, тобто передумовою життя мавп у різноманітних умовах стала їхня всеїдність. Звичка мавп вживати м'ясну їжу могла подекуди бути наслідком знищення рослинності пожежами.

Морфолог-еволюціоніст О. М. Северцов висловив думку, що зміна поведінки тварин передувала помітним змінам їх будови. Одночасно, всупереч твердженню про вирішальну роль кліматогеографічних умов середовища і харчування, під час вивчення прогресивної волюції вищих приматів все частіше з'являються гіпотези про роль в цій еволюції підвищеної радіоактивності біосфери, яка могла сприяти виникненню нових видів шляхом мутацій.

Кісткові залишки найбільш ранніх і найменш спеціалізованих вищих приматів (парапитеки, пропліопитеки, єгипто-питеки), відомі з олігоценових відкладень Єгипту.

Сучасні дані свідчать про те, що вже наприкінці олігоцену — на початку міоцену намітилася диференціація багатьох груп вищих вузьконосих мавп, які незабаром поширилися по всіх континентах Східної півкулі за винятком найбільш холодних і помірних широт Європи та Азії. Вони утворювали окремі родини, роди і види, які в більшості ще не були тотожні сучасним. І все-таки багато з них розвивалися у напрямі існуючих тепер таксономічних груп (g дина гібонових, понгід, гомінід), інші ж не залишили і томства, яке б дійшло до наших днів.

Найчисленніша група вищих приматів, відома за кістяними залишками з міоценових і ранньопліоценових відкладень Європи, Азії та Африки, дістала назву дріопітеків. Ці примати, що вели напівдеревний спосіб життя, на думку більшості антропологів, розвивалися у напрямі сучасних понгід, пристосованих до пересування на деревах шляхом акробатичних перельотів. До дріопітеків тепер відносять проконсулів, залишки скелетів яких було знайдено (1921-1951 роки) у нижньоміоценових відкладеннях Східної Африки. Виявилося, що проконсули поєднували ознаки мартишкоподібних мавп і шимпанзе.

Одночасно з дріопітеками в міоцені існували пліопітеки (майже цілий скелет пліопітека нещодавно знайдено в Словаччині), які, очевидно, відокремилися від раннього

стовбура вищих приматів і дали початок сучасним гібонам, які найкраще пристосовані до деревного способу життя, і їм властиві акробатичні форми пересування.

Паралельно розвивалися ореопітеки (відомі з міоценові відкладень Італії), які поєднували деякі ознаки гомінід і мартишкоподібних мавп і, на думку більшості антропологів, утворювали в той час своєрідну родину.

До найцінніших знахідок відносять рамапітеків, окремі зуби і фрагменти щелеп яких вперше було знайдено (1934—1935 роки) у нижньоміоценових шарах Індії (пенджабський рамапітек), а згодом також (1967 р.) у ранніх міоценових шарах Кенії (кенійський рамапітек). Особливості зубів рамапітеків дають підставу вважати, що ці примати мали найбільше ознак олюднення. У зв'язку з цим деякі сучасні антропологи, не зовсім, правда, обгрунтовано, відносять рамапітеків до найдавніших форм родини гомінід. На жаль, кістки черепа і кінцівок цих приматів цього часу не знайдені, і це не дає змогу зробити висновок про їхні форми пересування і використання знаряддя.

Археологічні розкопки, які велись протягом останніх 'ятдесяти років на африканському континенті, ознаменувалися важливими відкриттями скелетних залишків кінця неогенового — початку антропогенового періодів, численних форм двоногих вищих приматів,, відомих під загальною назвою австралопітеків. Ці примати становлять найбільший інтерес для вивчення безпосередніх зоологічних предків людини.

4. Головні біологічні передумови олюднення мавп

Будь-яке нове явище в природі або в суспільстві, яким би несподіваним воно не здавалось (стрибок), не виникає з нічого, бо кожний з нових стрибків завжди підготовлюється тривалим попереднім розвитком. З цього погляду свою передісторію має не тільки становлення людини, але й поява головних передумов процесу олюднення мавп.

Відповідно до сучасних наукових даних головні біологічні передумови процесу олюднення мавп такі:

- 1) природжений пошуково-дослідницький рефлекс,
- 2) прямоходіння,
- 3) розвиток руки,
- 4) висока організація кори півкуль головного мозку,
- 5) стадний спосіб життя,
- 6) всеїдність.

Відомо, що майже всі вищі ссавці мають природжену схильність цікавитися тим, що часто не має ніякого відношення до інстинкту харчування (деякі нові предмети, нова територія, нові явища). Спостерігаючи за поведінкою різних тварин, легко переконалися в тому, що пошуково-дослідницький рефлекс особливо розвинений серед ссавців у мавп. У зв'язку з цим можна припустити, що саме, цей природжений рефлекс (інстинкт) міг відіграти роль у ширшому розселенні приматів. Все ж треба зазначити, що до пристосування жити в різних умовах середовища частіше призводили пошуки нових харчових ресурсів і насамперед деякі екстремальні фактори (швидке зникнення ве ликих лісових масивів), які різко змінювали природ середовище.

Є чимало доказів, що ранні (олігоцен, початок міоцену) вузьконосі мавпи мали більш нейтральну (менш спеціалізовану) форму кінцівок і пересувалися як по землі, так і на чотирьох кінцівках. Поряд з цим, не можна нехтувати прямі і опосередковані докази того, що пристосування до перенесення маси тіла тільки на нижні кінцівки відносять до порівняно ранніх етапів становлення вузьконосних мавп. Відомо, що вже гоміноїди з нижнього міоцену (проконсули, дріопітеки, пліопітеки, пропліопітеки, рамапітеки, ореопітеки) частково перейшли до вертикального положення тіла. Про поширеність досить стійкого прямоходіння серед вищих приматів кінця неогенового періоду наочно свідчить морфологічний аналіз кісткових залишків австралопітеків.

Ці докази про зародження прямоходіння можна доповнити. Так, спостереження у мавпячому розпліднику (Сухумі), вказують на те, що в більшості сучасних вузьконосних мавп є зачатки пристосування до прямоходіння. Доказом вторинного послаблення функції прямоходіння у сучасних мавп є також спостереження за ембріональним розвитком тазових кісток у вузьконосних мавп.

Передумовою для переходу деяких ссавців, зокрема приматів, до пересування на двох ногах послужило те, що вже на перших етапах еволюції ссавців існував певний розподіл функцій між верхніми і нижніми кінцівками. Щодо вищих приматів, то, очевидно, в усі часи головною умовою їх прогресивної еволюції було пристосування до життя у відкритих і напіввідкритих біотопах. Умови вимагали кращого орієнтування на навколишній місцевості, більшої швидкості бігу і, що дуже важливо, можливості частіше користуватися кінцівками для добування їжі, для захисту і навіть нападу. Таким чином, прямоходіння було основною передумовою для розвитку руки.

Різноманітні умови життя і початкове ще досить примітивне пристосування до прямоходіння були головною причиною морфофункціональних перетворень верхніх кінцівок з хапально-маніпуляційних до руки. Внаслідок тривалого природного добору пристосованіших приматів формувалася досконала передня кінцівка, здатна не лише схоплювати й утримувати знайдені предмети та маніпулювати ними, а й змінювати їхню форму у зв'язку з конкретними обставинами. У приматів у зв'язку з хапальними функціями кінцівок основним фактором розвитку півкуль головного мозку стає принципово новий тип сприймання зовнішнього світу.

Одночасно з дотиковими і руховими функціями кисті великого значення набуває зір. Саме поєднання зорових і маніпуляційних функцій в їх вищих коркових центрах головного мозку забезпечило просторове сприймання предмета і зміни його форм внаслідок активної дії на нього рук.

Не зважаючи на численні порівняльно-анатомічні матеріали, філогенетична реконструкція головного мозку приматів у плані еволюції безпосередніх і більш далеких зоологічних предків людини досить складна. Це пояснюється насамперед тим, що найближчі до людини за структурою головного мозку сучасні примати (понгїди) найбільше відрізняються від неї пропорціями тіла і будовою кінцівок. Еволюційна реконструкція головного мозку ускладнюється через відсутність достатньої інформації про головний мозок багатьох викопних приматів, що пояснюється відсутністю знахідок черепної коробки, яка дала б змогу реконструювати мозок за внутрішньою поверхнею порожнини мозкового відділу черепа.

Можна припустити, що у пропліопітека — родоначальника всіх вузьконосних мавп, враховуючи його розміри тіла, маса головного мозку не перевищувала 100 г (це приблизно середня величина головного мозку сучасних мартишкоподібних мавп). У єгиптопітека, залишки щелеп і зубів якого були знайдені в олігоценових шарах Єгипту і який розвивався у напрямі до вищих приматів (гоміноїдів), головний мозок, очевидно, був трохи більших розмірів, ал все-таки менший, ніж у сучасних гібонів (у середньому – 130 г).

Враховуючи порівняльно-анатомічні дані, можна гадати що у пропліопітека, одного з найбільш ранніх видів мавп вже були досить добре розвинені вищі коркові центри головного мозку.

У приматів олігоценової групи поряд з добре розвиненим органом слуху значно удосконалився орган зору, а саме: сформувався біокулярний стереоскопічний зір. Це мало велике значення для контролю над функціями маніпулювання різними предметами, тримаючи їх у двох або в одній кінцівці.

Ще більше розвивався головний мозок у приматів, які наблизилися до їх вищих форм (гоміноїдів). Поки що родоначальники цієї гоміноїдної групи (деякою мірою вони були близькі до єгиптопітеків) невідомі, проте реконструкція їхнього головного мозку можлива на основі опосередкованих доказів, а саме завдяки вивченню порівняльної анатомії гоміноїдів, що дожили до наших днів (гібонів, понгїди, гомініди). У зв'язку з цим можна припустити, що в півкулях мозку первинних гоміноїдів існували зачатки філогенетично нових полів у нижньолобовій і верхньоскроневої частках. Характерно те, що відносна площа

найважливіших для функції маніпулювання полів у сучасних людиноподібних мавп у 10 разів більша, ніж у нижчих вузьконосних мавп.

Цікаво, що всі сучасні понгіди і гібони не тільки не мають ширший діапазон маніпуляційних рухів порівняно з іншими сучасними мавпами (капуцини, мартишки, павіани та ін.), а й значно поступаються перед ними за різноманітністю цих рухів, які виконують кистями. До цього слід також додати, що конструктивна діяльність людиноподібних мавп має звичайно нестійкий характер і виникає лише в умовах штучно поставленого експерименту. Цілеспрямовані ж дії, як правило, розвинені слабо. Експериментальні дослідження Г. Ф. Хрустова показали, що жодна з шимпанзе не могла перейти до виготовлення знарядь не за допомогою природних органів (зубів, пальців), а за допомогою інших предметів. Цю обставину можна пояснити своєрідним бар'єром, зумовленим, очевидно, недостатнім розвитком корко-мозкових зв'язків цих мавп.

Як же розвивався головний мозок у вищих приматів, що продовжували свою еволюцію в умовах відкритих біотопів? Відповідь на це питання можна дати, по-перше, на основі вивчення внутрішньої будови черепів австралопітеків і, по-друге, на основі опосередкованих даних.

Внаслідок визначення об'єму головного мозку за відливами внутрішньої поверхні черепів з'ясувалося, що середня маса його у австралопітеків була значно більшою (близько 550 г), ніж у шимпанзе (в середньому 400 г). Привертає увагу те, що в австралопітеків уже намітилося деяке збільшення лобової, тім'яної (особливо верхньотім'яної) та скроневої часток, тобто саме тих відділів великих півкуль головного мозку, які мали зв'язок з формуванням руки і розширенням форм звукової сигналізації.

Одночасно слід врахувати, що деякі з цих приматів вперше перейшли до виготовлення справжнього кам'яного знаряддя. Усе це дає підставу твердити, що вищі коркові центри у більшості австралопітеків уже зробили значний еволюційний стрибок у напрямі розвитку людини.

Говорячи про еволюційні перетворення головного мозку на прикладі еволюції вищих приматів, ми поки що зовсім не розповідали про розвиток інших досить важливих функцій, зокрема членороздільної мови, яка тісно пов'язана з абстрактним мисленням і почала розвиватись, очевидно, лише на рівні формування первісних людей.

Розглядаючи морфологічні особливості, що мають вторинний характер (форма і розміри мозкового відділу черепа, склеписта стопа, форма таза, вигнутий хребет, розміри зубів та ін.) і перебувають у тісному взаємозв'язку з еволюцією приматів, які стоять на порозі гомінізації.

У природі серед різних видів тварин поширені стадність та угруповання як форми існування їх окремих видів. Переваги угруповання цілком очевидні. Це насамперед захист (особливо малят) від ворогів, полювання (у деяких хижаків), навчання молодих тварин корисних навичок, використання досвіду вожака тощо. Існують і складніші угруповання. Так, відоме спільне будівництво гребель у бобрів. У бджолиному ж і мурашиному угрупованні існує чіткий (закріплений спадковістю) розподіл обов'язків, що допомагає їм вижити і, отже, процвітанню того чи іншого виду.

Вчені звернули увагу на те, що нерационально шукати предків людини серед нестатних тварин, оскільки найістотніша особливість людини — праця — з самого початку свого виникнення була суспільною. У зв'язку з цим слід зазначити, що серед численних сучасних мавп стадність переважно збереглася у мавп Східної півкулі, тобто генетично найближчих до людини форм.

Стадний спосіб життя зумовив звукові форми спілкування у вигляді диференційованих звукових сигналів, особливо важливих для відкритих ландшафтів, які не були захищені так, як тропічні ліси з буйною рослинністю, від масового вторгнення хижаків.

Всеїдність, тобто здатність вживати різноманітну їжу (рослинну і тваринну), серед приматів виникла внаслідок пристосування до найскладніших природних умов, якими в той час були відкриті та напіввідкриті біотопи. Є підстави вважати, що саме всеїдність, пов'язана з більшим вживанням м'ясної їжі, потребувала від тварини не лише більшої активності, а й

складніших дій передніх кінцівок. Так, для того щоб забити ту чи іншу тварину, вищий примат за відсутністю природного озброєння (ікла, кігті, роги тощо) був змушений все частіше користуватися випадково знайденими предметами (палки, кістки, каміння та ін.), якими можна було завдати удару на близькій відстані або кидати їх.

Підсумовуючи основні біологічні передумови антропогенезу, слід, по-перше, зробити висновок про те, що всі вони пов'язані між собою, а, по-друге, звернути увагу на те, що передумови, як правило, мали тісний зв'язок з умовами середовища, зокрема у зв'язку з пристосуванням до життя на відкритих та напіввідкритих просторах.

Звичайно, немає підстав твердити, що більшість приматів неогенового періоду, які прогресивно розвивалися, згодом стали прямоходячими. Тим більше немає доказів того, що всі вищі примати, які стали двоногими і мали досить добре розвинену кисть і великий головний мозок, послужили основою для становлення людини. Еволюція людини відбувалася внаслідок інтенсивного добору, який, очевидно, досяг свого апогею на передлюдській стадії еволюції цих вищих приматів.

Слід підкреслити, що пристосування до ходіння на двох ногах і прямоходіння ще малоспеціалізованих форм вищих приматів могло сприяти розвитку своєрідної склепистої стопи, багатофункціональної кисті і високодиференційованого, ваного головного мозку. Це ознаки, дальший прогресивний розвиток яких перебував не тільки в межах найголовніших передумов, а й був тісно пов'язаний з основними соціальними факторами і рушійними силами олюднення вищих приматів.

Проте на цьому етапі розвитку вищих приматів далеко не всі з них витримали іспит природного добору в складних умовах відкритих просторів, де небезпека підстерігала їх на кожному кроці. У зв'язку з цим деякі з приматів перекочували в тропічні ліси, де було менше ворогів більше харчових ресурсів. Там вони поступово пристосувалися до швидкої форми пересування (підвішування на кистях, розгойдування, акробатичний переліт з гілки на гілку), тобто кисть приматів, що стали жити виключно на деревах, набула вузькоспеціалізованих рис (вкорочення першого пальця при значному подовженні III—V променів, гачковидна форма пальців та ін.), що спостерігається у сучасних гібонів і понгід. Як наслідок такі вищі примати втратили здатність розвиватися в напрямі до олюднення.

На відміну від цих гоміноїдів, вищі примати, що залишилися у відкритих і напіввідкритих біотопах, продовжували прогресивно розвиватися на шляху до олюднення. У зв'язку з цим можна припустити, що найпрогресивніші форми з безпосередніх предків людини, які вже мали розвинені передні кінцівки і диференційовану центральну нервову систему, використовуючи в особливих випадках свій «запасний розум», могли підправляти випадково знайдені предмети, які вони вживали для захисту і нападу, не тільки за допомогою рук і зубів, а й опосередковано, за допомогою інших предметів (били каменем об камінь, щоб загострити край і т. ін.). Так виникли перші справжні кам'яні знаряддя, які, проте, ще не свідчили про наявність трудової діяльності, але, були джерелом розвитку цієї діяльності.

Лекція 4. ШЛЯХИ ЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОГРЕСУ

1. Знаряддєва діяльність – безпосередня передумова олюднення мавп

У наш час у зв'язку з численними знахідками викопних скелетних решток вищих приматів та різноманітних кам'яних знарядь проблема межі між першою людиною і тваринами набула особливої актуальності. Проте, якщо тепер вже ні в кого не виникає сумнівів, що істота, яка не виготовляє знаряддя, не може називатися людиною, то все-таки інтерпретація істоти, яка ці знаряддя виготовляє, не завжди буває зрозумілою. Одночасно, у зв'язку з різним трактуванням понять «знаряддя» і «праця» (як процес) у вітчизняній і в

зарубіжній літературі ще продовжує виникати безліч суперечливих оцінок та пояснень фактичне даних.

Друга, не менш важлива, проблема полягає в різних поглядах на взаємозв'язок будови тіла людини, що формується, та її матеріальної культури. Отже, виникає необхідність з'ясувати, чи існує критерій, який дає змогу відрізнити першу людину від її тваринних предків.

Добре відомо, що багато тварин (особливо мавпи і деякі птахи) як в природних умовах, так і під час експерименту дуже часто використовують різні випадкові предмети, які трапляються поруч (палиці, каміння, гілки тощо), для добування їжі. Так, якщо горіх дуже твердий, мавпа капуцин розбиває його камінням, яке тримає в одній або обох передніх кінцівках. Деякі види грифів захоплюють камінь дзьобом, яким розбивають шкаралупу яйця.

Інші тварини роблять і складніші маніпуляції з різними предметами: підправляють їх (відламують гілки і сучки, обгризають палиці, щоб вони були тоншими) і використовують ці предмети для різних конкретних цілей. Проте всі зазначені дії не мають нічого спільного із знаряддевою діяльністю первісної людини та її безпосередніх предків, а предмети, які використовують тварини, — із штучними знаряддями.

Принципова різниця між суто тваринною діяльністю і знаряддевою діяльністю людини, що формується, полягає в тому, що тварини для підправлення предмета використовують природні органи (зуби, кігті, пальці), а людина виготовляє знаряддя за допомогою інших предметів із спеціально підготовленого матеріалу.

Отже, якою б складною не була предметна діяльність сучасних мавп, її у кращому разі можна віднести лише до категорії передзнаряддевої. Виготовити знаряддя сучасні мавпи, в тому числі й понгиди, не можуть, що, очевидно, зумовлюється не тільки спеціалізацією їхніх кінцівок, а наявністю своєрідного нервовопсихічного бар'єру.

Праця — це доцільна діяльність людини, спрямована на зміну елементів природи у корисному для життя людини напрямі. Праця охоплює три основні складові частини: трудову діяльність, предмет праці і засоби праці.

Трудова діяльність людини завжди свідома, тому що, перш ніж виконати ту чи іншу дію, людина заздалегідь планує її у своїй свідомості і у зв'язку з цим завжди може оцінити переваги й недоліки предмета, який вона виготовляє.

Предмет праці — це те, над чим людина працює і що зазнає дії і змін за допомогою засобів праці. У процесі трудової діяльності людини предмети праці звичайно створюються заздалегідь на базі спеціально підготовленого матеріалу.

Засоби праці — це те, за допомогою чого людина діє на предмети праці. У процесі трудової діяльності засоби праці виготовляються за допомогою інших засобів праці і в цьому випадку вони виступають як предмет праці.

Праця з самого початку свого виникнення була і залишається суспільною, оскільки лише за цієї умови основні напрями трудової діяльності, а саме творчість і запозичення можуть найефективніше сприяти виживанню і прогресу людських колективів і суспільства.

На базі розвитку трудової діяльності поступово виникають нові, прогресивніші форми технології і, отже, досконаліші форми виробництва.

З появою праці, що тісно пов'язано з походженням людини, виникає якісно новий елемент (громадський) у розвитку живої природи, який і є основною рушійною силою антропогенезу. Це пояснюється тим, що людина, завдяки праці, почала сама створювати умови свого життя, що виключило її з природного добору, який панує у світі тварин.

Неважко переконатися в тому, що окремі форми трудової діяльності у сучасної людини перебувають у тісному взаємозв'язку із структурними особливостями тіла різних людей. Проте не завжди з упевненістю можна сказати про зв'язок того чи іншого фізично реконструйованого примата за його скелетними залишками з певним комплексом знарядь праці, знайденим у тих самих геологічних шарах. У зв'язку з цим і особливо у зв'язку з досить значною кількістю сучасних палеоантропологічних знахідок проблема морфологічної межі між першою людиною та її зоологічними предками набуває особливої актуальності.

Відомо, що неспеціалізовані тварини, до яких, очевидно, відносилися і безпосередні предки гомінід, у зв'язку з пластичною організацією їхнього тіла, мали досить велику морфологічну пристосованість, що забезпечувало їм ширші, ніж у більш спеціалізованих форм тварин, можливості еволюційного прогресу. Крім цього, саме у цих тварин, очевидно, можна помітити найчастіше відхилення від типової для даного виду реакції у поведінці, у стадних стосунках, а якщо йдеться про приматів, то й у способах маніпулювати різними предметами.

Багато сучасних антропологів і археологів висловлюють думку про те, що між тваринами і першою людиною відмінності полягають у їх функціях, а не в будові. Залишками першої людини вони вважають ті антропологічні знахідки, які знайдено в тих самих геологічних шарах, що й знаряддя праці. Проте зміна поведінки тієї чи іншої тварини без помітної морфологічної перебудови можлива лише на початковому етапі видоутворення, оскільки саме це може підготувати ґрунт для природного добору серед найбільш прогресивних форм. Щодо остаточного формування нової таксономічної групи (виду), то тут провідне місце належить морфології.

Оскільки морфологія, як правило, є відбитком не тільки функції, але й взаємозв'язку організму з природою, то саме вона поряд з знаряддевою діяльністю відіграє велику роль в оцінці як безпосереднього предка людини, так і самої людини.

У 1925 і 1948 роках були описані кісткові залишки вищих приматів, знайдені під час проведення земляних робіт поблизу річки Таунга (Південна Африка), Анатом Р. Дарт назвав цих приматів, що жили на рубежі антропогенового періоду, австралопітеками, що дослівно означає «південні мавпи». Протягом наступних 55 років були знайдені залишки приблизно 300 індивідів цих приматів і близьких до них форм у різних, відділених один від одного значним геологічним віком, місцях Південної та Східної Африки. За даними деяких антропологів, подібні до австралопітеків також деякі яванські та південноазіатські форми вищих приматів кінця неогенового періоду.

Виявилося, що в австралопітеків виразно поєднувалися особливості людини і мавпи. Так, ці примати, на відміну від усіх інших сучасних і відомих на даний час викопних мавп, були прямоходячими, про що свідчить їхня стопа, подібна за формою до людської, значна ширина таза та деякі інші ознаки скелета. Будова знайдених кісток австралопітеків була близька до будови кісток людини. Нарешті, у австралопітеків зубний ряд був рівним (відсутність виступаючих ікол і відповідних міжзубних проміжків), що для людини також характерно.

Проте на відміну від людини, ці примати мали відносно малу ємкість мозкового відділу черепа і, як правило, різко виступаючі щелепи, дуже великі коронки зубів і плоску спинку носа. Такий комплекс ознак характерний для мавп.

Усе це, а також знаряддева діяльність австралопітеків дало змогу розглядати їх як приматів, що стоять на еволюційному рівні, який відділяє тварин від людини. Серед знарядь, знайдених в одних і тих самих шарах з кістковими залишками австралопітеків, було багато рублячих, металних і ріжучих виробів з кістки, рогу і каменю. Серед цих виробів особливо цікаві знаряддя з кварцу, базальту та інших твердих порід, виготовлені відслоюванням або відбиванням.

Тепер учені дійшли висновку, що австралопітеки, якщо судити про них за морфологічними особливостями, а також за їх здатністю виробляти кам'яні знаряддя, становлять неоднорідну еволюційну групу, окремі роди і види якої брали неоднакову участь у становленні людини, їх поділяють на: 1) грацільні, або прогресивніші форми (австралопітек африканський, австралопітек габіліс (умілий), які пішли шляхом активної боротьби за існування за допомогою виготовлення знарядь, та 2) австралопітеків мавивних (австралопітек робустус, австралопітек бойсов), які зберегли спосіб пристосування будови тіла (масивність щелеп, жувальних та інших м'язів) до умов життя.

Сучасні розкопки, які проводяться у Східній Африці (Танзанія, Кенія, ефіопія) і пов'язані переважно з іменами палеонтологів сім'ї Лікі, дали велику кількість знахідок кісткових решток австралопітеків, що відносяться до грацільних та масивних.

Одночасно з кістковими залишками в різних стоянках Кообі-Фора (Кенія), долини річки Омо (Ефіопія) і особливо в ущелині Олдувай (Танзанія) було знайдено велику кількість кам'яних знарядь так званого олдувайського (шельського) і ашельського типів. Внаслідок ретельного вивчення цих знахідок виникло уявлення про те, що одним з початкових етапів гомінідної діяльності була давня олдувайська (шельська, галькова) культура, що тривала не менше 3 млн. років.

За даними М. Лікі, в олдувайський період переважали грубі, частіше однобічні, оббиті ручні рубила (великого об'єму), які служили для завдання удару на близькій відстані, рідше зустрічалися дископодібні і багатогранні, неправильної форми ядрища, які застосовувалися для кидання, нарешті, досить часто знаходили різної форми і розмірів скребки та відщепи, що використовувалися як ріжучі інструменти. Проте в цей час обробка каменю ще не мала систематичного характеру і багато виробів було зроблено випадково й для одноразового їх вживання.

Отже, характер олдувайської індустрії не дає підстав вважати знаряддеву діяльність тих часів працею в такому розумінні, якою вона є в людському суспільстві.

Проте саме ця знаряддева діяльність австралопітеків та їхніх безпосередніх спадкоємців – архантропів, поява яких була пов'язана з найбільшим розквітом олдувайської культури, була джерелом зародження праці в такому розумінні, в якому вона є здобутком людського суспільства.

Отже, можна сказати, що кінець неогенового і початок антропогенового періодів був вирішальним етапом для гомінізації, коли в межах значної території Східної півкулі і особливо в африці в умовах досить складних і важких для існування (часта зміна температур, зникнення значних масивів тропічної рослинності, підвищена радіоактивність біосфери тощо) проходила особливо гостра боротьба за існування вищих приматів.

2. Формування людини та її знаряддевої діяльності

Гомініди сформувалися приблизно 2 млн років тому, коли з'явилися істоти, яким належало зробити перші кроки в історії людства. Численні знахідки їх кісткових залишків на острові Ява в Південно-Східній Азії, у Центральній та Північній Африці, у Центральній і Південній Європі, що датуються початком плейстоцену, свідчать про те, що цей період був початком розвитку людини розумної.

Про це свідчать такі факти:

- об'єм головного мозку гомінід, що прогресивно розвиваються збільшився у три рази;
- виникає багато чітко розмежованих за призначенням і формою знарядь, що свідчить про формування свідомих уявлень, про цільове призначення кам'яних та інших виробів;
- починаючи з цього часу виникають і розвиваються різні прийоми виготовлення штучних виробів;
- починають формуватися міцні соціальні колективи, у зв'язку з чим поступово зароджується членороздільна мова, а виготовлення знарядь праці набуває не випадкового, а систематичного характеру;
- починає використовуватись вогонь, що має велике значення як для кращого засвоєння їжі, так і для розширення ареалу проживання, зокрема для розселення гомінід за межами тропічних і субтропічних зон;
- пізніше починають з'являтися релігійні уявлення і поступово зароджується образотворче мистецтво та ін.

Усе це свідчить про поступовий вихід багатьох гомінід наприкінці неогенового і особливо антропогенового періоду завдяки їх розвиненій знаряддевій, а потім трудовій

діяльності з-під влади природи і, отже, про заміну суто біологічних факторів розвитку факторами біосоціальними.

Суть цього явища полягає в тому, що, з одного боку, розвинена знаярдева діяльність і початкові суспільні відносини внесли якісно новий — соціальний — елемент у закономірність розвитку істот, що стали на шлях формування людини, а з другого боку, ще довгий час продовжувалось фізичне пристосування тіла (шляхом природного добору) до якісно нової діяльності, а також до клімато-географічних та штучно створених умов життя. Провідними органами в перебудові тіла були великі півкулі головного мозку і рука, перебудова якої на цьому етап розвитку була така: збільшення рухливості пальців та кисті в цілому, посилення опірності долоні, вдосконалення функції протиставлення першого пальця.

Одночасно відбувалося поступове ослаблення зубощелепного комплексу, якому в світі тварин належить провідна роль у виживанні організму в умовах природного добору. Усе це стало причиною того, що протягом багатьох десятків і навіть сотень тисячоліть, починаючи з періоду формування первісної людини і закінчуючи нашим часом, значно змінився фізичний вигляд людей.

Питання території, з якою було пов'язане виникнення перших справжніх гомінід, тобто вищих приматів з роду людина, в наш час є дискусійним. Ці гомініди виникли лише в Східній півкулі. Скелетні залишки викопних вищих людиноподібних мавп, найдавнішої викопної людини і залишків давньої матеріальної культури свідчать, що прабатьківщина людства могла бути на значній території, яка охоплює Африку, Південно-Східну Азію і частково Південну Європу.

Якщо простежити морфологічні перетворення гомінід протягом антропогенового періоду (за їх скелетними залишками), то можна виділити основні етапи, або стадії, що йдуть у напрямі формування людини сучасного фізичного типу, або людини розумної. Ці етапи такі:

- 1) виникнення і розвиток протоантропів, або безпосередніх попередників людини (маються на увазі деякі австралопітеки та близькі до них форми);
- 2) архантропів (дослівно — «найдавніші люди»), або первісних людей;
- 3) палеоантропів (дослівно — «давні люди»), або неандертальців;
- 4) неоантропів (дослівно — «нові люди»), або людей сучасного фізичного вигляду.

Розглядаючи етапи формування людини, не слід вважати, що кінцева стадія еволюції кожного з них обов'язково повинна була перейти в наступний, тобто еволюційно вищий етап. По-перше, факти вказують на можливість одночасного співіснування деяких представників різних етапів, по-друге, існувала спеціалізація багатьох вищих приматів, що раніше прогресивно розвивалися, внаслідок чого могли утворюватися так звані тупикові гілки, тобто спеціалізовані форми, що не мають перспектив дальшого прогресивного розвитку.

Отже, зазначені етапи слід розглядати як своєрідні еволюційні лінії, що йдуть шляхом еволюційного прогресу. Предки сучасної людини не утворили в своєму розвитку чіткого еволюційного ланцюга.

Найдавніші, або первісні, люди (архантропи), тобто вищі примати, які зробили перші кроки на шляху до трудової, хоч ще й дуже примітивної діяльності, з'явилися на рубежі неогенового і антропогенового періодів. Ці примати, що дістали в наш час у світовій літературі загальну назву людина прямоходяча (гомо еректус), колись були представлені численними але різноманітними формами, які проіснували на різних територіях Східної півкулі до початку верхнього плейстоцену. При цьому їхні деякі африканські форми, очевидно, досить тривалий час співіснували з австралопітеками.

Вперше кісткові залишки (верхня частина черепа, стегова кістка) найдавнішої людини були знайдені в 1891 – 1892 роках • на острові Ява (поблизу селища Трініль) голландським лікарем Еженом Дюбуа. Автор знахідки назвав викопного примата, якому належали ці кісткові залишки, пітекантропом прямоходячим.

У наш час у зв'язку з аналізом усіх палеоантропологічних знахідок цей викопний примат розглядається в групі найдавнішої людини і має назву «людина прямоходяча з Трініля».

Існування цієї групи гомінід на початковому етапі формування людини останнім часом підтвердилося багатьма палеоантропологічними знахідками. Найголовніші з них такі: близько Гейдельберга і селища Мауер (Німеччина), які отримали назву гомо гомо гейдельбергіс; недалеко від Пекіну (Китай), де протягом 1927-1937 років було знайдено кісткові залишки, що належали не менш як 44 особинам, вони дістали назву синантропів; на острові Ява – яванські пітекантропи; в Алжирі (Північна Африка) були знайдені кісткові залишки кількох найдавніших людей, названі мавританськими атлантропами; в районі Олдувайської ущелини (Східна Африка), в Греції, біля Будапешта (Угорщина). Серед перелічених знахідок кісткові залишки яванських пітекантропів, угорського пітекантропа і особливо олдувайського пітекантропа залягали в давніших геологічних шарах, що мають приблизно півтора-мільйонний вік, тоді як синантропи відносилися до пізнішого періоду, а саме, до початку верхнього плейстоцену і, отже, мали вік не більш як 300 тис. років.

Крім згаданих знахідок, за останні роки у Східній Африці подружжям Люїсом і Мері Лікі та їхнім сином Робертом Лікі було знайдено велику кількість кісткових залишків вищих приматів, близьких за багатьма ознаками до пітекантропів, але датованих ранішим геологічним віком (аж до 6-7 млн років назад, коли відбулося розділення предка людини і шимпанзе).

У найдавніших людей порівняно з австралопітеками ємкість мозкового відділу черепа збільшилася приблизно в півтора-два рази, зокрема, у пітекантропа з Сангірана # (о. Ява) — 750 см^3 , у синантропів — $915-1022 \text{ см}^3$, у олдувайського пітекантропа 1063 см^3 , у давньоугорської людини — 1200 см^3 .

Проте склепіння черепа у первісної людини залишалось досить сплющеним і мало чітко виявлені надбрівний і потиличний валики. Щелепи ще залишалися різко виступаючими, хоч у пізніших форм (синантропи) вже намітилося деяке вкорочення і розширення їх альвеолярних дуг. Остання особливість, на думку більшості антропологів, сприяла збільшенню рухливості язика, що в свою чергу полегшувало відтворення диференційованих звукових сигналів, за допомогою яких відбувалося спілкування первісних людей і які надалі стали основою для розвитку членороздільної мови.

Носові кістки у найдавнішої людини були ще слабо розвинені, а підборіддевий виступ був зовсім відсутній, що разом із скошеним назад лобом надавало первісній людини дещо тваринного вигляду.

Визначення рельєфу півкуль головного мозку на основі вивчення внутрішньої поверхні черепа свідчить про те, що в коркових центрах найдавніших людей вже чітко позначилися прогресивні зміни. З цього приводу викликає особливий інтерес розростання коркових полів, де закладені цілеспрямовані рухи рук (нижня тім'яна частка), а також зон, що забезпечують складний аналіз узагальнених сигналів, які надходять із зорових, слухових і тактильно-кінестезичних (визначають форму предметів на дотик) вищих центрів.

Скелет найдавнішої людини свідчить про наявність двох ніг і стійкого прямоходіння.

Для більшості архантропів була характерна олдувайська та ашельська культури. У найдавніших людей відбулися значні зміни у виготовленні знарядь. Саме в цей час почали виникати дуже масивні (іноді до 12 кг) ашельські ручні рубила клиноподібної форми. Їх робили шляхом двобічного сколювання і симетричного ретушування. Появу цих рубил, що використовувалися для різних цілей (удар з близької відстані, знімання шкіри, розрізання туші забитої тварини тощо), можна, очевидно, віднести до першого винаходу людської думки на етапі її становлення, винаходу, який у первинному і вдосконаленому вигляді проіснував до періоду верхнього палеоліту. Однотипність і велике поширення ручних рубил свідчать не лише про загальну тенденцію розвитку мислительних функцій найдавніших людей, а насамперед про широке переймання (традицію), що й досі є невід'ємною частиною розвитку людського суспільства.

Одночасно з ашельськими ручними рубилами ще довгий час продовжували існувати олдувайські (шельські) знаряддя, які мали простішу і менш стійку форму і звичайно були

оббиті з одного боку. Крім того, в ті часи зароджувалася нова технологія, а саме: виготовлення знарядь з відщепів. Це потребувало спеціальних засобів у вигляді своєрідних напівфабрикатів-нуклеусів, тобто трохи оббитих кременевих або з іншого каменю ядрищ, з яких виготовлялись відщепи та інші знаряддя.

Отже, у ашельський період вже зароджувалися традиції, тісно пов'язані з появою примітивного мислення і формуванням більш-менш стійких колективів. Одночасно у найдавніших людей і особливо у пізніших їх форм намітився перехід від звукової сигналізації до першого белькотання.

Вже на початку середнього плейстоцену поряд з архантропами почали з'являтися нові антропологічні форми. Деякі з них за особливостями будови були ближчі до сучасної людини (знахідка черепа в Англії, череп, знайдений у Німеччині та деякі ін.). Інші форми, навпаки, значно наближались до архантропів (рештки скелета гомінід, знайдені у Франції). Нарешті, більша частина цих форм вже в середині плейстоцену утворила своєрідну антропологічну групу, що дістала назву палеоантропів.

Стародавні люди (палеоантропи, або неандертальці) за хронологічними даними, деякими особливостями будови та деталями матеріальної культури поділяються на ранніх, що відносяться до середнього плейстоцену, та пізніх, або так званих класичних неандертальців, що найбільш чітко склалися на рубежі середнього та верхнього плейстоцену. Але за способом виробництва їх можна віднести до середини давнього кам'яного віку (палеоліту). Рештки кісток палеоантропів вперше були знайдені у середині XIX ст. біля скелі Гібралтар (Іспанія) у 1848 р., а також у долині Неандерталь (Німеччина) у 1856 р., завдяки чому цей своєрідний антропологічний тип дістав назву неандертальського.

Цю назву надалі було поширено на всю групу давніх людей. І все ж наукове уявлення про цю групу людей, враховуючи їхню матеріальну культуру, склалося тільки в першій половині XX ст., коли перші знахідки їхніх кісткових залишків підтвердилися багатьма палеоантропологічними відкриттями в Західній та Південній Європі, Криму, Закавказзі, Палестині, на острові Ява, в Північній та Центральній Африці.

Серед цих відкриттів у літературі найбільш-відомі такі: у долині Неандерталь (Німеччина), біля скелі Гібралтар (Іспанія), поблизу селища Ла Шапелль (Франція), недалеко від селища Ерінгсдорф (Німеччина), у нижньому гроті Ле Мустьє (Франція), з печери Брокен-Хілл (Північна Родезія), біля озера Еяси (Африка), в печерах Схул і Табул гори Кармел (Палестина), поблизу селища Нгандонг (острів Ява), з гроту Кіік-Коба (Крим), з гроту Заскельне VI (Крим).

Слід зазначити, що серед згаданих та інших палеоантропів є ранні форми (Ерінгсдорф, Гібралтар, Саккопостере та ін.) і пізніші, враховуючи класичних неандертальців (Ла Шапелль, Ле Мустьє, Ла Ферасі).

Ємкість мозкового відділу черепа у палеоантропів в середньому досягала 1250 см³, що значно перевищує цю ємкість у архантропів. Проте найбільша величина ємкості мозкового відділу черепа була у пізніх неандертальців, у яких вона досягала 1400—1600 см³, тобто величин, які має сучасна людина.

У неандертальців порівняно з архантропами черепне склепіння було вище, але значно подовжене і ззаду утворювало шиньопоподібну потилицю (особливо це було характерно для класичних неандертальців). Надбрівний і потиличний валики залишаються ще значно розвиненими. Все ж ніс у неандертальців менше сплющений, ніж у архантропів, у зв'язку з чим обличчя у палеоантропів менш мавпоподібне. Проте щелепи у цих викопних людей ще дуже виступали (прогнатність), а виступ підборіддя частіше був відсутній.

У палеоантропів рельєф півкуль головного мозку, визначений за внутрішньою поверхнею мозкового відділу черепа, значно наближався до рельєфу в сучасної людини, хоч повністю його ще не досягав.

Скелет у більшості неандертальців мав багато своєрідних особливостей (значна розширеність трубчастих кісток і особливо їхніх кінців, відхилення, що іноді спостерігаються, від типової сідлоподібної форми зап'ястково-п'ясткового суглоба великого

пальця кисті), яких ніколи не буває у сучасної людини і які вказують на своєрідну спеціалізацію палеоантропів.

Неандертальці не являли собою однорідну групу. В наш час на основі багатьох морфологічних даних серед пізніх неандертальців прийнято виділяти найбільш спеціалізовані форми та відносно прогресивніші, тобто такі, що мають багато ознак, які спостерігаються у сучасної людини. До них відносяться деякі палестинські неандертальці (мал. 14), а також знахідки у Старосіллі (Крим) і Тешик-Таш (Узбекистан).

Для палеоантропів була характерна ашельська (для ранніх) та мустьєрська (для пізніх) культури. Для цих культур, особливо для мустьєрської, порівняно з ашельською культурою властива інтенсивна еволюція техніки виробництва, пов'язана з розвитком інтелекту і вдосконаленням функцій руху рук. У цей час помітно удосконалюється ашельське рубило, перетворюючись в ашельсько-мустьєрське — геометрично правильне, подовжене, з симетрично оббитим робочим краєм.

Одночасно все більше поширюються знаряддя, виготовлені на відщепках. До цього і до пізнішого часу відноситься найпрогресивніша техніка паралельного сколювання відщепів, що потребує складнішої попередньої обробки заготовок і точніших прийомів сколювання. Все-таки найбільше поширилась згадана техніка у верхньому палеоліті, тобто в період існування неантропів. Серед кам'яних знарядь мустьєрського часу переважали крем'яні скребки, рубила, проколки, різці тощо. Крім того, широко використовувалися дерев'яні списи та рогатини, кінці яких загострювалися за допомогою вогню.

Велика різноманітність знарядь, поряд з формуванням міцніших великих общин, тісно пов'язаних з культурою вогнища (традиції збереження постійно тліючого багаття), сприяли розвиткові полювання на середніх і навіть крупних копитних (антилопи, дикі коні, мамонти), а також печерного ведмеда. У зв'язку з цим оброблена на вогні їжа поступово ставала основним джерелом харчування.

За деякими даними, у мустьєрський час, тобто у період існування пізніх неандертальців, почали з'являтися випадки поховання померлих (звичайно поблизу стоянок). Це свідчить про виникнення релігійних уявлень.

Первісна людина поставила вогонь на службу людському суспільству. Можна сказати, що після геніального винаходу, яким було ашельське зубило, освоєння вогню і особливо штучне його добування — найбільше відкриття людства.

Освоєння вогню пройшло три основні етапи, а саме:

- 1) використання природного вогню;
- 2) зберігання і застосування вогню для виготовлення деяких знарядь (загострення дерев'яної рогатки і дерев'яних списів тощо);
- 3) штучне добування вогню (тертям і свердлінням).

Є підстави гадати що коли два перші етапи освоєння вогню відносяться до найбільш раннього періоду існування найдавнішої людини то третій етап, тобто штучне добування вогню, слід віднести до періоду виникнення неантропів.

Добування і використання вогню мало величезне значення для фізичного розвитку первісної людини, для формування суспільних відносин і утворення перших традицій. Так, використання вогню значно розширило діапазон харчових ресурсів, термічна обробка їжі сприяла кращому її засвоєнню, що в свою чергу сприятливо позначилося на біологічному розвитку людей. Вогонь врятував людей від переохолодження і став надійною зброєю для захисту від хижих тварин. Перед цим тривале зберігання і підтримання палаючого вогнища в житлі (печері, гроті тощо) сприяло утворенню і згуртуванню первісних колективів. Надалі ці колективи переходять у постійні общини, об'єднані спільними завданнями її членів. Одночасно з цим починається поділ праці за віковими і статевими ознаками.

Слід також зазначити, що саме вогонь як нова продуктивна сила вперше дав змогу первісній людині вийти за межі даної їй природою екологічної ніші, а також пристосуватися до змін у навколишньому середовищі. Вогонь остаточно відділив людину від не-людських мавп.

Отже, лише на початку середнього плейстоцену або дещо пізніше первісна людина змогла вирватися з-під влади природи і цим прокласти шлях в історію людства.

Незважаючи на те, що мустьєрська культура мала чимало прогресивних елементів, які сприяли розвитку людського суспільства, все-таки переважна більшість носіїв цієї культури не змогла досягти заключного ступеня розвитку, тобто ступеня людини сучасного виду. Це вдалося лише небагатьом групам первісних людей, які вирвалися з-під влади природи і при сходженні до вершини подолали усі труднощі складного шляху, враховуючи і початок найбільш інтенсивного (вюрмського) зледеніння. Коли вони з'явилися вперше? І яка роль класичних неандертальців у формуванні людини сучасного виду? Хоч ці питання ще потребують дальших досліджень, все ж з упевненістю можна сказати, що до фінішу еволюційного розвитку прийшли лише найбільш з них розумово й фізично підготовлені. Велике значення, певно, мало подовжене дитинство, яке дало змогу підростаючому поколінню не тільки засвоїти те, що було створене його предками, а й підняти творчість на вищий рівень.

Неоантропи (люди верхнього палеоліту), або люди, що належать до виду *гомо сапієнс* (людина розумна), знаменують своєю появою завершення процесу антропогенезу. Вони склалися в певну антропологічну та соціально-економічну-групу на початку верхнього плейстоцену, хоч їхні окремі морфологічні ознаки нерідко виявлялися і в давніх людей раніше (середній і навіть нижній плейстоцен). В середині верхнього плейстоцену, тобто 40-45 тис. років тому, неоантропи стали єдиною формою викопної людини.

Кісткові залишки неоантропів було знайдено в Європі, Азії, Африці. Але найбільше знахідок було виявлено в Центральній та Південній Європі, а також на території Східної Європи. Серед європейських знахідок викопної людини, що відносяться до верхнього палеоліту, найвідоміші такі: з печер Кроманьйон (Франція), з Камб-Капелль (Франція), з гротів Гримальді (Італія), з Костенок (на березі річки Дон), з Сунгира (на лівому березі річки Клязьми), із Салютре (Чехословаччина). Від перших знахідок верхньопалеолітичної людини, виявлених ще в XIX ст. в печерах Кроманьйон (Франція), представників цього типу викопних людей прийнято називати кроманьйонцями. Вони колись широко заселяли різні території Східної півкулі і мали чимало відмінностей серед окремих груп.

Ємкість мозкового відділу черепа у неоантропів мало відрізнялася від ємкості його у палеоантропів. Череп був дуже близький за формою до черепа сучасної людини. Вважають, що форма черепа на заключному етапі еволюції людини склалась переважно під впливом двох факторів, а саме:

- 1) у зв'язку з подовженням прогресивного розвитку кори півкуль головного мозку та
- 2) в результаті значного ослаблення щелеп.

Так, інтенсивний розвиток вищих коркових центрів сприяв збільшенню висоти склепіння мозкового відділу черепа (особливо його лобової кістки) і загальному розширенню. Зменшилася масивність черепа, у зв'язку з чим надбрівний валик змінився надбрівними дугами, а потиличний валик — зовнішнім потиличним виступом. Змінилися щелепи, зуби стали меншими, причому величина коронки третього моляра, як правило, стала поступатися величині коронки другого моляра; стінки альвеолярних відростків стали стрункішими; скоротилися і розширилися альвеолярні дуги (що, на думку більшості антропологів, забезпечило велику свободу рухів язика), і став добре вираженим виступ підборіддя, що свідчило про добре розвинені м'язи, які регулюють вимову деяких слів

Усі ці зміни, які відбулися в лицевому відділі черепа неоантропів, свідчать про те, що люди в епоху верхнього палеоліту харчувалися обробленою на вогні їжею, володіли членороздільною мовою і, що особливо важливо, їх виживання вже не залежало від розвинутості таких важливих в тваринному світі органів, якими є зуби. В той період вже повністю склалися соціальні стосунки, які характеризують розвинене людське суспільство. Довжина тіла неоантропів за існуючими в літературі даними досягла 180 см.

Вище було зазначено, що неоантропи за своїм зовнішнім виглядом не були однаковими. Це пояснюється зародженням расової диференціації, яка пов'язана з пристосуванням до різних клімато-географічних умов середовища.

Із змісту попереднього матеріалу можна зробити висновок про те, що поява неоантропів, тобто людей верхнього палеоліту, була підготовлена всією історією біосоціального розвитку людини, у зв'язку з чим важливо нагадати про такі провідні фактори, як розвиток головного мозку і руки, зростання ролі засобів спілкування (звукових та інших сигналів, що поступово замінювалися членороздільною мовою), удосконалення технології праці та всього виробничого процесу. Таким чином, можна вважати, що на відміну від своїх гомінідних попередників людина верхнього палеоліту (людина розумна) мала високий рівень суспільного виробництва, про що свідчать дві обставини, які характеризують працю на всіх історичних етапах людської діяльності, а саме:

1) розвинена двочленна система засобів праці (перше — наявність знарядь, якими користувалися, друге — знарядь для виготовлення інших знарядь)

і

2) розвинена двочленна структура праці (перше — підготовка якісних заготовок і друге — на їх основі виготовлення різних виробів).І

Верхній палеоліт характеризувався значним ускладненням та різноманітністю виготовлюваних знарядь праці: ножів, кинджалів, наконечників списів і стріл, сокир, шил, голок, гарпунів та ін. Усе це було пов'язане з використанням різних матеріалів (кремінь, кварцит, кобальт, кістки, ріг, дерево та ін.) і базувалося на досконалішій технології всього трудового процесу. В цей час удосконалюються знаряддя комбінованого типу, виникнення яких відноситься до мустьєрської культури.

Характерним для культур верхнього палеоліту є наявність великої кількості штучно виготовлених засобів праці, тобто предметів, що служать для виготовлення інших знарядь. Це були ножевидні пластинки, які одержували з відщепів' крем'яних нуклеусів, що служили для виготовлення багатьох дерев'яних та кістяних виробів.

Наявність в епоху верхнього палеоліту таких предметів як гарпуни, наконечники стріл та інше вказує на те, що у той час значно удосконалилися засоби колективного полювання.

Вже в період становлення неоантропів вперше з'являється образотворче мистецтво (малюнки на скелях та стінах печер, на кістках) і зароджуються перші музичні інструменти, що дають змогу відтворювати окремі звукові ритми і відіграють певну роль як у трудових процесах, так і в танцювальному мистецтві.

Люди верхнього палеоліту, як правило, користувалися штучно виготовленим житлом, яке вони будували з дерева, каміння і навіть з кісток мамонта. Саме в період верхнього, палеоліту вперше з'являється постійна соціально-економічна суспільна формація, пов'язана з родовим укладом.

Ми вже зазначили, що з появою неоантропів завершується процес антропогенезу. З цього часу людина не тільки перестає пристосовуватись до навколишнього середовища, а й починає активно впливати на природу, щоб використати її для своїх потреб.

Усе згадане про неоантропів свідчить про те, що їх поява не була лише новим етапом в еволюції людини, а знаменувала собою якісно новий заключний ступінь походження людини.

Які ж основні рушійні сили зумовили цей грандіозний стрибок, що завершився виникненням людини розумної?

Що стимулювало розумові сили людини до широкої творчої діяльності, включаючи мистецтво?

Нарешті, яка роль середовища, а також біологічних та соціальних факторів у морфофізіологічному і соціально-економічному прогресі людини та її суспільних відносин?

Основною рушійною силою антропогенезу, як і розвитку сучасної людини, є праця, яка почала зароджуватися з виникненням справжніх знарядь. Проте на початковому періоді гомінізації приматів ще довгий час не було справжньої праці, тому що не було і справжньої системи засобів суспільного виробництва. Вони з'явилися тільки у людей верхнього палеоліту, тобто у людей заключного еволюційного етапу антропогенезу. Ряд учених визнають основним фактором становлення людини як розумної істоти клімато-географічні зміни, а саме: значне похолодання, зумовлене найсильнішим вюрмським зледенінням. Важкі умови життя значно посилили роль як природного добору осіб, так і соціального добору

колективів. На становлення людини мала також вплив екзогамія (заборона шлюбів між людьми однієї родової групи), яка пов'язана з виникненням родового укладу життя і змінами у технології виробництва.

Отже, ми поступово підійшли до появи людини сучасного типу та розвиненого людського суспільства, яке має істотну відмінність від біологічних (часом досить складних) угруповань деяких тварин.

Відомий генетик М. П. Дубінін звертає увагу на те, що з появою людини як розумної істоти колись провідна роль генетичного наслідування поступається місцем розвитку суспільства під впливом соціологічного наслідування. Воно полягає у сприйманні шляхом навчання, виховання і наслідування досвіду технологічних процесів, культури, етики, естетики та інше від попередніх поколінь.

У морфологічному, біохімічному, фізіологічному (також психологічному) відношеннях сучасна людина, на відміну від більшості тварин (за винятком свійських), характеризується дуже великою мінливістю тіла, що пов'язано, по-перше, з усуненням прямої дії природного добору, по-друге — з розвитком окремих груп в умовах клімато-географічної та соціально-культурної ізоляції і, по-третє, з деяким опосередкованим впливом природних, соціально-економічних та Функціональних факторів.

Лекція 5. ФЕНОМЕН ЛЮДСЬКОЇ МОВИ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ

1. Мова як знакова система

Мова — система звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення; правила мови нормалізують використання знаків та їх функціонування як засобів людського спілкування. Мова — це найважливіший засіб спілкування і пізнання. Розрізняють людську, формальну (множина скінчених послідовностей символів, які описуються правилами певного виду; автоматична мова) і тваринну мову. Наука, яка займається вивченням мови називається мовознавством або лінгвістикою.

Знак – це матеріальний, чуттєво сприйманий об'єкт, який виступає в процесах пізнання та спілкування в ролі замітника (представника) іншого предмета, явища, дії або події, і використовується для одержання, зберігання, перетворення та передачі інформації. Знак сприймається як носій певного смислу, значення, інформації. Знаки поділяють на природні та штучні. Загальні властивості знакових систем вивчає семіотика.

Мова — це не тільки засіб спілкування, а також засіб формування та експлікації (розгортання) думки. Для того, щоб точніше визначити роль мови в процесі мислення, необхідно насамперед уточнити поняття мовленнєвого мислення у його відношенні до свідомості. У мозку індивіда свідомість і мова утворюють дві відносно самостійні області, кожна з яких володіє своєю «пам'яттю», де зберігаються компоненти, що будують її. Ці дві сфери поєднані між собою таким чином, що діяльність свідомості завжди супроводжується діяльністю мови, виливаючись у єдиний реченнєвомисленнєвий процес. Діяльність свідомості виражається в процесах мислення. Свідомість складається з таких основних аспектів:

1. пізнання (пізнавальний аспект);
2. розподілу (розподільчий аспект);
3. обміну (аспект взаємного обміну);
4. користування (аспект практичного користування).

2. Походження мови

Процес породження мовлення тісно переплітається з процесом породження думки, утворюючи єдиний реченнєвомисленнєвий процес, який здійснюється за допомогою

механізмів мовленнєвого мислення. Необхідною передумовою процесів мисленнєвої діяльності є мислення, різнобічна діяльність свідомості, за допомогою мови й механізмів мовлення. Мовлення — це процес (або результат процесу) вираження думки засобами мови. У процесі породження мовлення можна виділити три етапи: семантичний, лексико-морфологічний, фонологічний.

Походження мови — передумови і початки розвитку мовної діяльності суспільства. Як одна з основних ознак суспільства мова почала формуватися на етапі появи первісної людини. За однією з гіпотез, це було тривале поступове перетворення біологічно зумовлених неусвідомлюваних інстинктивних вигуків в осмислені звукові засоби комунікації давніх людей. Припадало воно в основному на другу половину неандертальської фази розвитку людини (мустьєрська епоха в кінці раннього палеоліту, бл. 200-50 тисячоліть тому).

Становлення мови в первісному суспільстві було закономірно підготовлене важливими об'єктив. передумовами соціального і біологічного характеру. Вирішальною соціальною передумовою був поступовий перехід до справжньої трудової діяльності, пов'язаної з виготовленням знарядь праці. Суспільний характер праці, необхідність координації дій учасників трудового процесу викликали потребу в свідомому застосуванні певних звукових сигналів.

Іншою об'єктивною передумовою формування мови була здатність предка людини відтворювати ряд спадково закріплених вигуків, які інстинктивно пов'язувалися з певними типовими для стада істотними життєвими ситуаціями — небезпекою, появою здобичі, зміною напрямку руху тощо. Поступово такі вигуки почали свідомо застосовуватися первісною людиною у зв'язку з відповідними діями, спочатку в самій трудовій ситуації, а згодом і поза нею як її позначення. Припускають, що до початку розвитку звукової мови на основі інстинктивних вигуків, а частково й пізніше, предки первісних людей протягом тривалого часу (можливо, 2-3 млн. років) спілкувалися за допомогою жестів.

Потреба в спілкуванні створила свій орган: нерозвинені гортань і глотка мавпи перетворилися поволі в розвинений орган мовного апарата: органи рота поступово навчилися вимовляти один членороздільний звук за одним. Отже, та праця, що створила саму людину, створила і людську мову, яка матеріалізувала мислення. Минули сотні тисяч років, поки виникли мовні нейронні центри, не залежні від примітивних емоцій, ті нейронні центри в корі мозку, що до сьогодні зберегли нейронну структуру і керують нашим мовленням. Далі ж у процесі паралельного розвитку мови і мислення диференціювалися і концепції мислення (тобто розуміння певних явищ або процесів) і форми мови.

За причини урізноманітнення видів праці і пов'язаних з ними трудових ситуацій привело до свідомого варіювання вигуків і розширення їхньої кількості. Артикуляційно нерозчленовані спочатку вигуки дедалі більше ставали членороздільними. Звукові комплекси, які набували характеру мовних знаків — слів, спочатку мали не-диференційну семантику й означали як певний процес дії, так і його об'єкт, знаряддя чи результат. З наступним виділенням у свідомості уявлень і примітивних понять про предмети як об'єкти, що мають істотне значення для життя людини, почали створюватися формальні варіанти назв для предметів, відмінні від позначень дій. Це зумовлювало розширення лексичного складу мови і вдосконалення її фонетичної структури.

Оскільки ці процеси, що відбувалися в умовах роздільного існування первісних людських колективів на віддалених одна від одної територіях, уже втратили безпосередній зв'язок з первісними природними вигуками, спільними для всього виду предка людини (і для раннього неандертальця), у різних первісних людських колективах почалося формування на єдиній початковій основі багатьох місцевих різновидів мов.

Проблема походження мови виникла задовго до сформування мовознавства як науки. Серед багатьох попередніх спроб її розв'язання виділяються теорія божественного походження мови (ведійські, біблійні та інші релігійні міфи), теорія свідомого витворення мови людьми (давньогрецький філософи, теорія «суспільного договору» в XVII — XVIII ст.), звуконаслідувальна теорія (стоїки, Г. В. Лейбніц, Ш. де Бросс), трудова теорія (Л. Гейгер, Л. Нуаре). Пізніше походження мови стали пов'язувати з розробленням загальної

проблеми антропогенезу з позиції діалектичного матеріалізму. В укр. мовознавстві проблему походження мови висвітлювали Леонід Булаховський, М. Я. Калинович та ін.

Гіпотеза божественного походження мови

В уявленнях народів, що населяють Азію та Індостан, мова була створена божественним началом. У деяких збережених писаннях відзначали, що мову створили мудреці під заступництвом бога. Так, в індійських ведах говориться, що установником імен є бог – загальний ремісник і "пан мови". Він давав імена іншим богам, а імена речам надавали люди – святі мудреці. У біблійній легенді в перші три дні творіння Бог називав великі об'єкти сам, а коли перейшов до створення тварин і рослин, право встановлення імен було передане Адаму.

Гіпотеза людей – винахідників мови

Прихильником встановлення імен був Платон. Аристотель вважав, що слова є знаками хвилювань душі, вражень від речей. Згідно з деякими уявленнями, назви встановлював володар або правитель. Кожен правитель в Китаї починав правління з виправлення імен. Ж. Ж. Руссо і А. Сміт вважали, що мова виникла як результат угоди, тобто люди зібралися і домовилися про значення слів.

Гіпотези випадкового винайдення мови

Торндайк вважав, що зв'язок звуків із смисловим змістом слів міг встановлюватися в окремих індивідуумів випадково і потім при повторенні фіксуватися і передаватися іншим членам колективу. Дійсно, в різних мовах немає відповідності між змістом і звуковими фонемами.

Гіпотеза життєвих шумів

На думку В. В. Бунака, мова виникла на основі звуків, властивих вищим мавпам, але не на основі афективних криків, а на основі життєвих шумів, що супроводжують буденну поведінку: це рохкання, акання, нявкання та ін. Зустрічаються ці звуки при зборі їжі, ночівлі, зустрічі з іншими тваринами. Звукові образи ставали основним ядром в спілкуванні і готували виникнення мови.

Гіпотеза звуконаслідування

Німецький філософ Лейбніц вважав, що слова утворилися завдяки стихійному інстинктивному наслідуванню тих вражень, які справляли на стародавніх гомінідів предмети навколишнього середовища і тварини. Відповідно до гіпотези Л. Нуаре, стародавня людина наслідувала, в першу чергу, звуки, які супроводжують трудові операції, наприклад "тук-тук". Ще Ч. Дарвін в книзі "Походження видів" вказував на можливе походження мови шляхом звуконаслідування. Наслідування відіграє важливу роль в імітації звуків у процесі вивчення мови у людини, але звуки, властиві виду, можуть бути освоєні тільки при наявності розвинутого слуху та мовнорухових органів. Марно намагалися навчити мавп звукової мови людини. Крім двох слів, "тато" і "чашка", молодий орангутанг не міг вимовити нічого, так як у нього інше положення гортані і недорозвинений мовний апарат.

В цілому ж уміння відтворювати звуки, як це роблять деякі птахи, папуги, ворони, шпаки, приматам невластиве.

Гіпотеза афекту

Це одна з ранніх гіпотез, вона вважає, що мова виникла з несвідомих вигуків, які супроводжують різні емоційні стани. Проте звуки, що виробляються в стані афекту, збудження, не могли містити смислове навантаження і узагальнення. Деякі вчені вважають, що першими реальними елементами мови були закінчення довільних вигуків, що варіювали за інтенсивністю. Поступово ці звуки відокремилися і стали командами.

Гіпотеза ручних жестів

Згідно В. Вундту, рух голосових органів спочатку виник як частина пантомімічного комплексу – рухів тіла, рук, обличчя. Особливого значення набувають рухи рук. У первісних людей спочатку була пантоміма, що супроводжувалася нечленороздільними звуками, як у мавп, наприклад сигнали небезпеки, привертання уваги. Пантоміма була занадто громіздка в повсякденному спілкуванні. Звук ставав образом відрізка пантоміми. Н. Я. Марр вважав, що спочатку люди використовували навмисні рухи рукою, пов'язані з різними діями чи

предметами. Це могли бути образотворчі або вказівні жести. Але спілкування за допомогою рук неекономічне, містить невелику кількість знаків. Звукова мова відрізняється від жестів більшою узагальненістю звукових одиниць, більшою комбінаторною можливістю для позначення різноманітних ситуацій, легкістю відтворення, економічністю. Крім того, в процесі трудової діяльності функції руки – комунікативна і маніпуляторна – вступали в конфлікт, тобто людина не могла одночасно користуватися рукою і для спілкування, і для праці. Тому жестова комунікація поступово замінювалася більш ефективною членороздільною звуковою мовою.

Мислителі про виникнення мови. Демокрит пов'язував виникнення мови з образом життя первісних людей і з їх потребами. Він так уявляв собі виникнення людства. Спочатку у людей було життя, схоже на звіряче. Вони врозбрід виходили на пасовища і харчувалися травою і плодами дерев. Страх перед звірами примусив їх об'єднатися і допомагати один одному. Їх голос спочатку був нечленороздільним і безглузким, але поступово вони перейшли до членороздільних слів, встановивши один з одним символи для кожної речі, і тим самим створили засіб для пояснення щодо всього. Хоча, як ми пам'ятаємо, Платон устами Сократа назвав грубим міркування про договір між людьми так чи інакше називати речі. Для Платона, творця світу ідей і держави філософів, древні люди були нікчемними і нездатними ні придумати назви, ні домовитися про їхнє значення. Договірна гіпотеза, що передбачає природну появу назв, на основі людських потреб, більш співзвучне матеріалістичному світогляду. І вперше вона була сформульована за століття до платонівського "Кратила" знаменитим філософом-матеріалістом античності Демокритом (V-IV ст. до н.е.). Його енциклопедичні знання, глибина мислення, широта філософського охоплення питань (за словами Аристотеля, він "розмірковував про все") створили йому великий науковий авторитет серед філософів. Разом зі своїм вчителем Левкіппом він є основоположником філософії атомізму і детермінізму.

У цьому міркуванні неважко побачити постановку наукової задачі: як відбувся перехід від нечленороздільних, неосмислених звіриних звуків до членороздільного пояснення слова. Ми не знаємо, чи намагався Демокрит відповісти на це питання, але те, що він зробив його очевидним для нас поза сумнівом.

Наведені міркування Демокрита легко пояснюють різноманітність мов і племен. Оскільки люди складали слова випадковим чином в різних людських об'єднаннях створювалися різні мови. Об'єднання людей, розкидані по всьому світу, поклали початок різним племенам з їх різними мовами.

Епікур і епікурейці, продовжуючи традицію Демокрита, внесли свої додатки і уточнення в договірну теорію. Епікур, наприклад, вважав, що перш, ніж племена встановили позначення речей, у них розвинулися особливі способи видихання повітря. Справа в тому, що людська природа взагалі і враження людей особливо відчувають сильний вплив оточуючих речей і місцевості, де живе плем'я. Особливі враження, пережиті людьми різних племен, викликають особливе видихання повітря, що й призвело згодом до появи різних мов, а не просто випадковість встановлення імен, як вважав Демокрит.

Однак просте видихання повітря виявилось поганим засобом взаємозв'язку, так як воно було двозначним і недостатньо стислим. Щоб звільнитися від цих недоліків, люди племен "спільно встановили особливі позначення".

Крім слів, встановлених для речей, люди винайшли слова для абстрактних понять або таких речей, які не можна сприйняти, наприклад атоми. Це стало результатом того, що розум уточнив передане людині природою і "відкрив дещо понад це".

Вже епікуреєць Діоген з Еноанди (II ст. н.е.) виступив з різкою критикою ідеї "установника назв". Той аргумент, який Платон приховано розумів в міркуваннях Сократа (установник назв мав би спочатку пізнати сутність всіх речей, а потім створити всі назви, що неможливо), Діоген висловив явно: по-перше, до встановлення назв не було ні звуків, ні букв і створювати назви не було з чого, по-друге, неможливо одному зібрати таку безліч назв, а якщо він і збере, то "смішно навчати людей слів, торкаючись указкою до кожної речі".

Глибокі думки висловлює й інший епікуреєць – Лукрецій Кар (бл. 98-55 до н.е.), поет і філософ-матеріаліст, автор знаменитої поеми "Про природу речей", де викладається атомістичне вчення. Він, як і Діоген, критикує "установника назв". Як можна припускати, риторично ставить питання Лукрецій, що якийсь один чоловік був здатний "позначити всі речі голосом", а інші люди цього робити не вміли? Звідки міг дізнатися установник слова, яких люди ще не застосовували? Люди б просто не витерпіли людини, що навчала б їх незрозумілих звуків.

Як же, на думку Лукреція, могла виникнути мова? Тут він, можливо, першим висуває гіпотезу, яка згодом була названа емоційною. Висловлювати назви предметів змусила людину потреба в спілкуванні, задоволенню якої послужили мова і голос.

До точки зору епікуреїців на походження мови примикають висловлювання римського архітектора, соратника Юлія Цезаря, Вітрувія (1 ст. до н.е.). У трактаті "Про архітектуру" Вітрувій, як і багато античних філософів, дотримувався ідеї суспільного прогресу. Протилежна думка полягала в тому, що стародавні люди жили в золотому столітті, і подальше їх існування тільки погіршувалося.

Стародавні люди, на думку Вітрувія, жили, як звірі в лісах і печерах, харчуючись дикою птицею. Але одного разу вітер розгойдав дерева, і від тертя їх суччя розгорівся вогонь. Звикнувши до нього, люди зрозуміли його користь: він давав тепло їхнім тілам. Зібравшись біля вогню, вони підтримували його і знаками запрошували інших погрітись. Так виникли перші "збіговиська" людей. Своїм диханням вони виробляли різні звуки, з яких під впливом щоденної практики вживання були встановлені слова, а потім часте вживання речей зробило необхідним вживання слів, тобто люди "мимоволі" почали говорити. Таким чином, Вітрувій розрізняє два етапи: встановлення слів людьми і вживання їх у мовленні, яке виникло "спонтанно", стихійно, через потребу у спілкуванні.

Проблема виникнення мови в епоху Відродження. Після давньогрецької філософії інтерес мислителів до проблеми походження мови різко впав через панування в науці богословських, зокрема біблійних, уявлень. Однак епоха Просвітництва, розквіт якої припадає на XVIII ст., знову відродила цю проблематику. Особливо багато уваги приділили їй французькі просвітителі. Відхід від теологічного поняття відбувався поступово. У XVII – на початку XVIII ст., коли в Німеччині у відповідь на питання Берлінської академії про виникнення мови багато мислителів ще відстоювали ідею дива, у Франції почали лунати голоси матеріалістично мислячих учених на користь людського, природного початку мовлення.

Це була епоха першої промислової революції, поширення друкарства (перший друкований верстат Гутенберга - XV ст.), механічного ткацького верстата і парової машини (XVIII ст.), це була епоха антифеодального, буржуазного просвітництва з його сильним сплеском інтересу до людської природи, до природних можливостей і прав людини.

Ідеологія середніх віків, з одного боку, звеличувала пануючу владу, світську і духовну, бо влада від Бога, з іншого – принижувала нижчі і середні верстви суспільства (трудоий люд, ремісників, торговців), бо людина народжена у гріху. Просвітителі чуйно вловили назрілі соціально-економічні потреби цих верств і на протигагу середньовічної ідеології висунули принцип свідомої організованості простих людей, що дає, на їхню думку, пояснення і розумного соціального устрою суспільства, і його походження. Цей принцип оформився у вигляді теорії суспільного договору, відповідно до якого і закони встановлюються людьми, жертвуючи іноді особистими інтересами заради загального добробуту, і мова формується в результаті суспільної угоди.

У цих умовах природною реакцією на ідею чудесного походження мови стала ідея її винаходу людьми. Подібно до того як вони придумали колесо і порох, друкарський верстат і парову машину, вони винайшли мову.

Гіпотези Нового Часу. Гіпотеза стоїків була відроджена *вономатопоетичний (звуконаслідувальний)* теорії німецького філософа Готфріда Лейбніца (1646-1716). Він стверджував, що мова виникла з наслідування звуків природи, і розділяв звуки на сильні, галасливі (напр, звук «р») і м'які, тихі (напр., звук «л»).

Завдяки наслідуванню враженням, які на них виробляли речі і тварини, виникли й відповідні слова («крик», «ласка»). Але сучасні слова, на його думку, відійшли від первісних звучань і значень. Іронічно цю гіпотезу прозвали «теорією «гав-гав».

Згодом була *вигукова* гіпотеза: емоційні вигуки від радості, страху, болю й т.д. призвели до створення мови. Іронічна назва цієї гіпотези – «теорія «тьфу-тьфу»». Шарль де Бросс (1709-1777), французький письменник-енциклопедист, спостерігаючи за поведінкою дітей, виявив, як спочатку позбавлені сенсу дитячі вигуки, переходять у вигуки, і вирішив, що первісна людина пройшла ту ж стадію.

Етьєн Бонно де Кондільяк (1715-1780), французький філософ, вважав, що мова виникла із потреби *взаємодопомоги* людей. Її створила дитина, тому що їй потрібно сказати матері більше, ніж мати повинна сказати йому. Тому спочатку мов було більше, ніж індивідуумів. Кондільяк виділяв три види знаків: а) випадкові, б) природні (природні крики для вираження радості, страху і т.д.), в) обрані самими людьми. Крики супроводжувалися жестом. Потім люди почали використовувати слова, які спочатку були лише іменниками. При цьому спочатку одне слово виражало ціле речення.

Французький письменник і філософ Жан Жак Руссо (1712-1778) вважав, що перші жести були продиктовані потребами, а перші звуки голосу – *пристрастями*. Всі пристрасті зближують людей, тоді як необхідність збереження життя змушує їх уникати один одного. Не голод, не спрага, а любов, ненависть, жалість і гнів вивергнули у них перші звуки. Плоди не ховаються від наших рук, ними можна харчуватися в безмовності, мовчки переслідує людина здобич, якою він хоче насититися. Але щоб схвилювати юне серце, щоб зупинити несправедливо нападника, природа диктує людині звуки, крики, скарги. Це самі найдавніші з слів, і ось чому перші мови були співучими і пристрасними, перш ніж стали простими і раціональними.

Якщо емоційні вигуки – від природи людини, звуконаслідування – від природи речей, то голосові артикуляції – чиста умовність. Вони не могли виникнути без взаємної згоди людей. Пізніше за домовленістю люди домовилися про використовувані слова. Причому чим більш обмеженими були знання людей, тим ширший був їхній словниковий запас. Спочатку кожен предмет мав своє власне ім'я.

Англійський натураліст Чарльз Дарвін (1809-1882) вважав, що звуконаслідувальна і вигукова теорії – це два основних джерела походження мови. Він звернув увагу на великі здібності до наслідування у мавп, наших найближчих родичів. Він також вважав, що в первісної людини під час залицянь виникали музичні вигуки, що висловлюють різні емоції: любов, ревності, виклик суперника.

Німецький лінгвіст Август Шлейхер (1821-1868) під впливом дарвінізму висунув *біологічну гіпотезу*, згідно з якою мова – природний організм, який виникає мимовільно, має певний термін життя і вмирає як організм. Але перші корені слів виникли, на його думку, все ж як результат звуконаслідування.

Гіпотеза *суспільного (соціального) договору* гласить: люди домовилися про позначення предметів словами. Цю гіпотезу підтримував англійський філософ Томас Гоббс (1588-1679), говорячи, що роз'єднаність людей – їх природний стан. Сім'ї жили самі по собі, мало спілкуючись з іншими сім'ями, і добували їжу у важкій боротьбі, в якій люди «вели війну всіх проти всіх». Але щоб вижити, їм довелося об'єднатися у державу, уклавши між собою договір. Для цього треба було винайти мову, яка виникла зі встановлення.

Жестова гіпотеза пов'язана з іншими гіпотезами (вигукова, соціального договору) і підтримувалась Етьєном Кондільяком, Жаном Жаком Руссо і німецьким психологом і філософом Вільгельмом Вундтом (1832-1920), який вважав, що мова утворюється довільно і несвідомо. Спочатку в людини переважали фізичні дії (пантоміма) трьох видів: рефлексорні, вказівні та образотворчі. Рефлексорним рухам, що виражають почуття, пізніше відповідали вигуки. Вказівним і образотворчим, які дають уявлення про предмети і їх контури, відповідали корені майбутніх слів. Перші судження були тільки безособовими присудками, тобто слова-речення: «світить», «звучить» і т.д. Руссо наголошував: у мови жестів чимало

недоліків: важко користуватися під час роботи, спілкуватися на відстані, в темряві тощо, тому вона була замінена звуковою мовою, але повністю не витіснена.

Трудові гіпотези включають *колективістську* гіпотезу Людвіга Нуаре (теорія трудових вигуків), відповідно до якої мова з'явилася в ході колективної роботи з ритмічних трудових вигуків, та *трудова* гіпотеза Енгельса: праця створила людину, а одночасно з цим винила і мова.

Німецький лінгвіст Вільгельм Гумбольдт (1767-1835) запропонував гіпотезу *спонтанного стрибка*: мова виникла стрибком, одразу ж із багатим словником і мовною системою, її неможливо було б придумати, якби її тип не був уже закладений в людському розумі. Щоб людина могла збагнути хоча б одне слово не просто як чуттєве спонування, а як членороздільний звук, що означає поняття, вся мова цілком і в усіх своїх взаємозв'язках вже повинна бути закладений у ньому. Людина є людиною тільки завдяки мові, а для того, щоб створити мову, вона вже повинна бути людиною. Перше слово вже припускає існування всієї мови. На користь цієї на перший погляд дивної гіпотези також говорять стрибки у виникненні біологічних видів.

Отже, порівняння різних гіпотез походження мови дає багатий матеріал для роздумів. Можна погоджуватися з котроюсь із них і можна сперечатися щодо всіх, однак в одному можна зійтися точно: розвиток мови загалом супроводжується постійними змінами на всіх рівнях. Розвивається мова за своїми законами і усі зміни у ній зумовлені двома основними чинниками (зовнішніми і внутрішніми), які мають об'єктивний характер, тобто не залежать від волі людей. Деякі причини зміни лексики у мові дійсно може контролювати весь народ загалом і кожен із нас особисто як, скажімо, використання жаргонних діалектизмів у мовленні, різноманітних запозичень тощо. І в наших інтересах зберегти і розвивати її такою, щоб мова не тільки оминула загрозу вмирання, але й дійшла до нащадків у такому вигляді, який дасть можливість її ще неоднократно досліджувати з різних боків.

"Азербайджанська Лінгвістична Школа" вважає, що механізм появи сучасних досконалих і надскладних людських мов повністю ідентичний з еволюційним механізмом писемності. Тобто, як розвиток писемності переживало стадії:

- I етап: графема = речення (*ніктографічна писемність*);
- II етап: графема = слово або словосполучення (*ідеографічна писемність*);
- III етап: графема = склад (*складова писемність*);
- IV етап: графема = звук (*фонетична писемність*)

ті ж траєкторії зазнала і мова, і еволюціонувала через етапи:

- I етап: фонема = речення (*ніктографічна мова*);
- II етап: фонема = слово або словосполучення (*ідеографічна мова*);
- III етап: фонема = склад (*силабічна мова*);
- IV етап: фонема = звук (*фонетична мова*).

Тобто, якийсь крик спочатку заміняв (позначав) ціле речення, потім - тільки частину цього речення, а потім - частину слова

3. Фактори розвитку мови

Фактори, що діють на розвиток мови ззовні, називають позалінгвістичними, або екстралінгвістичними (від лат. extra- поза, 'зовні'). До них відносять: 1) розщеплення колись єдиної етнічної єдності на дві або більше етнічних груп; 2) вплив різних форм контактів: племені з племенем, народності з іншою народністю, нації - з нацією, що зумовлює зміни в мові; 3) вплив історичних подій у межах державного об'єднання, а саме: зміна суспільно-економічних формацій, прогрес у науці і техніці; 4) розвиток суспільних ідей і навіть діяльність окремих осіб; 5) поява письма (змінює синтаксичну будову речень, наприклад, з'являються складнопідрядні речення. в той час як раніше – речення зі сполучниками сурядності).

Внутрілінгвістичні, або інтралінгвістичні (від лат. *intra*- 'всередині'), фактори закладені в самій мові, в її внутрішніх тенденціях розвитку, які виявляються у внутрішніх законах звукових, словесних, граматичних змін.

Історії мертвих і живих мов ведуть свій початок від племінних діалектів з подальшими процесами їх ділення або об'єднання.

Цим процесам піддавалися й утворені на базі діалектів мови народностей. Процеси ці в лінгвістичній науці називаються диференціацією (від лат. *differentia* - 'розрізнення'), або дивергенцією (від лат. *divergentia* - 'розходження'), тобто розходженням, та інтеграцією (від лат. *integratio* - 'об'єднання'), або конвергенцією (лат. *convergentia*-від *convergo* - 'сходжуся', 'зближуюся'), тобто сходженням, мов.

Наслідком диференціації є утворення з одного діалекту або однієї мови двох або більше діалектів чи мов. Таке траплялося тоді, коли єдиний мовний колектив з певних причин роз'єднувався, а роз'єднані частини його починали самостійне життя. У результаті - у відокремлених колективах створювалися своєрідні > мови для розвитку специфічних ознак у колись єдиному діалекті або єдиній мові. Цікаве свідчення такого стану розвитку діалектів знаходимо у відомого російського етнографа М.М.Миклухи-Маклая. Побувавши в 187Гр. у Новій Гвінеї, він констатував, що майже в кожному селі свій діалект. Він помітив, що в селах, розташованих на відстані чверть години ходьби, є кілька різних слів для позначення одних і тих же предметів, а ті мешканці сіл, що віддалені одне від одного на відстані години ходьби, розмовляють іноді на різних діалектах, що майже не розуміють одне одного. З такого спостереження напрошується висновок, що виникнення споріднених діалектів сталося в результаті поділу колись єдиного племені з єдиним діалектом.

На основі споріднених діалектів утворювалися споріднені мови народностей і націй. Так, розвиток групи германських мов (німецької, англійської, норвезької, шведської та ін.) ішов від племінних діалектів колись єдиного діалекту і пов'язано це з численними міграціями їх носіїв.

Отже, спорідненість територіальних діалектів будь-якої мови, а також спорідненість великих груп мов треба генетично (тобто за походженням) пов'язувати з наявністю в давнину єдиного мовного джерела – племінного діалекту.

У результаті процесу інтеграції (сходження) з кількох діалектів чи мов утворюється один діалект або одна мова. Інтеграція виникає внаслідок завоювання одним народом території іншого етноса? що створює умови безпосереднього контактування мов автохтонного (від грец. *autochthon* «місцевий») і чужомовного народів. У цих випадках відбувається схрещення мов, що зумовлює утворення нової (третьої) мови. її основу становить одна з контактуючих мов. Це - мова-переможниця. Інша, переможена, мова повністю не втрачається: її елементи залишають деякі сліди в новоствореній мові. Залежно від того, мова якого народу (автохтонного чи прийшлого) стає переможницею, її одиниці в новоствореній мові прийнято розрізняти в термінах: субстрат (від лат. *substratum*, з *sub* - 'під' та *stratum* - 'настил' - 'тс. що лежить в основі*. 'підкладка') і суперстрат (від лат. *super*- 'зверху', 'над'; 'накладка').

Субстрат - це залишки переможеної мови автохтонного народу в мові народу-завойовника. яка склала основу третьої мови. Суперстрат – це одиниці переможеної мови завойовника в мові-переможниці автохтонного населення, яка становить базу новоствореної мови.

Прикладом субстрату є галльські елементи в сучасній французькій мові, яка утворилася від схрещення народної латини з галльськими діалектами і перемоги латини, принесеної на територію Галлії (сучасної Франції) римськими завойовниками на початку нашої ери.

Суперстратні елементи – це, наприклад, залишки болгарської мови (однієї з мов тюркської сім'ї) в болгарській мові, що виникла від схрещення однієї з південнослов'янських мов з мовою болгар, що вийшли з території гирла р. Ками і були асимільовані південними слов'янами, що жили на сході Балканського півострова. Булгари залишили по собі назву країни - Болгарія.

Інший приклад. У французькій мові є невелика кількість суперстратних елементів, германських за походженням, занесених германськими завойовниками колишньої Галлії - франками, бургундами, вестготами, які були асимільовані місцевим галло-романським населенням. До речі, назва держави - Франція - суперстратна, успадкована від одних із германських завойовників - франків.

На відміну від термінів субстрат і суперстрат поняття адстрату (від лат. ad- 'при*', 'біля' та stratum - 'настил') означає нейтральний тип мовної взаємодії, яка не приводить до асиміляції одного народу іншим і розчинення однієї мови в іншій. Взаємодіючі мови залишаються окремими самостійними мовами. Стається це в умовах тривалого співіснування і контактів територіально близькорозташованих народів. У результаті - утворюються адстратні прошарки у взаємодіючих мовах у вигляді деяких рис мовної системи, що виникають унаслідок взаємопроникнення мовних одиниць

Прикладом адстрату є формально близькі явища, засвідчувані, з одного боку, в українській мові, що виникли завдяки взаємодії з польською, а з другого - в польській - як результат впливу на неї української. Відоме, наприклад, в українській літературній мові ствердіння (р) у кінці слова і складу (писарь > писар, горький > гіркий) і ще більше поширення твердості (р) у південно-західних і північних діалектах стало в результаті впливу польської мови. Так у системі приголосних двох мов виробились спільні риси. З другого боку, під впливом української (почасти й білоруської) польська мова втратила первісне якісне розрізнення між колишніми короткими і довгими голосними, що встановилося після їхнього занепаду .

Взаємовплив територіально близьких мов зумовлював у прикордонних регіонах двомовність (білінгвізм) у їх мешканців. Тому іноді термін "адстрат" уживають для позначення білінгвізму.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. - К. - Одеса, 1991. - С. 187-225.
2. Кочсрган М.П, Вступ до мовознавства. - К., 2000. - С. 39-57.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. - К., 1997. - С. 44-48.
4. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. - К., 2000. - С. 14-25.
5. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. - М., 1987. - С. 186-220.

Лекція 6. ПОХОДЖЕННЯ СУСПІЛЬСТВА (СОЦІОГЕНЕЗ)

Характерною рисою раннього етапу становлення людини та її трудової діяльності було виникнення специфічних стосунків між ранніми гомінідами, не властивих для тваринного світу. Це був своєрідний період формування нових, соціальних відносин, протягом якого в об'єднаннях перших людей існували поряд зі старими, тваринними формами поведінки, нові, суто людські взаємовідносини. У процесі діалектичної взаємодії інстинктивних та соціальних форм поведінки ранніх представники роду Номо виникла нова історична спільність — суспільство, ранню форму якого в історичній науці останнім часом прийнято визначати як праобщину.

1. Джерела вивчення соціогенезу

Відтворення процесу виникнення людського суспільства — одна з найскладніших і найсуперечливіших проблем історії первісного суспільства. Прямі історичні джерела для її вирішення практично відсутні. Дослідник має справу лише з побічними джерелами, крім невеликої частки свідчень археології і антропології.

Справді, до нашого часу не збереглося жодного суспільства, в якому бодай у трансформованому вигляді залишилися елементи соціальних стосунків раннього палеоліту. Глу-

мачення пережитків у середовищі деяких архаїзованих суспільств для реконструкції соціальних відносин у праобщині завжди має імовірний характер, а їх співвідношення в часі взагалі проблематичні. Практично етнологія не може навіть із малою часткою упевненості встановити час виникнення того чи іншого елемента поведінки людей архаїзованих суспільств, який, вочевидь, залишився в їхній свідомості від неймовірно далеких часів архантропів чи неандертальців.

Проте, незважаючи на здавалося б критичну ситуацію, історична наука накопичила значну кількість опосередкованих джерел, які дають змогу зі значною мірою вірогідності відтворити основні моменти виникнення і розвитку людського суспільства. Втім варто зауважити, що всі наведені далі реконструкції мають імовірний характер і не є остаточними, а тим більше безперечними. І все-таки, які засоби має у своєму розпорядженні історик для вивчення праобщини?

Перш за все це безпосередні дані археології та антропології про знаряддя праці та фізичний вигляд найдавніших людей та їхніх пращурів, науковий аналіз яких дає змогу реконструювати процес виникнення та ранніх етапів розвитку, насамперед, суспільного виробництва — основи соціальних відносин первісності. На стику біологічних (становлення прямоходіння, розвиток руки і мозку — палеоантропологія) та соціальних (час виникнення і вигляд перших знарядь праці, наявність слідів їхнього функціонального використання, сліди будівництва перших «жител» або використання природних сховищ — археологія) проблем історик має відтворити ймовірний напрям процесу поступового зародження та подальшого розвитку суспільного виробництва, тобто розв'язати ще одну, але вже «свою проблему».

Розміри і структура жител раннього палеоліту є, хоча й опосередкованим, проте досить надійним джерелом для реконструкції чисельного складу первісних колективів. Розміщення археологічних решток на площі поселення та житла дають змогу зі значною мірою вірогідності розглядати питання соціальних стосунків між їхніми мешканцями. Важливі матеріали отримані останнім часом археологами щодо реконструкції методів полювання та організації і структури первісного мисливства.

Крім даних археології та антропології, історики первісного суспільства для відтворення процесу виникнення та ранніх стадій розвитку соціальних відносин досить широко залучають свідчення таких наук, як приматологія, зоопсихологія, біологія, етологія тощо. Сучасна людина у своїй поведінці далеко відійшла від тваринного світу. Давно розійшлися у напрямках свого як біологічного, так і соціального розвитку предки людей і сучасних антропоїдів. Однак залучення останнім часом матеріалів, пов'язаних із поведінкою приматів, а іноді й інших тварин, відкрили значні перспективи для відтворення соціальних відносин у праобщині (Ю. І. Семенов, Н. О. Тіх, І. Л. Андреев, К. Е. Фабрі, В. П. Алексеєв, Д. Мак-Фарленд, Ф. Патерсон та ін.). На жаль, обсяг лекції не дає нам можливості розглянути запропоновані ними концепції соціальних стосунків у праобщині.

2. Праобщина.

Структура й розміри першого людського суспільства зумовлювалися, насамперед, рівнем розвитку виробництва і життєзабезпечуючими ресурсами навколишнього середовища. В екологічних умовах раннього палеоліту для забезпечення однієї людини продуктами харчування потрібна була територія приблизно 25 км². Таким чином, на групу архантропів у 30 осіб, а саме так оцінюється фахівцями середній розмір праобщини, необхідно було приблизно 750 км² так званої «кормової» території, тобто досить насиченого біомасою простору розміром 25 x 30 км.

Така ситуація зумовила відносно рухливий спосіб життєдіяльності й необхідність поступового розселення первісних колективів, що й призвело до розселення ще в ранньому палеоліті архантропів по всій території Старого Світу. Не виключено, що саме в цей час першого «великого переселення народів» і почали складатися перші, суто соціальні, зв'язки між людськими спільнотами. На зміну тваринній боротьбі за виживання прийшло нове розуміння корисності спільних дій по забезпеченню відносно спокійної життєдіяльності.

Структура праобщини значною мірою зумовлювалася й тим, що вирощування людської дитини потребує тривалого ісу, догляду за нею. Це явище зумовлене як біологічними, так і

соціальними причинами: Великий об'єм головного мозку людини формується, головним чином, у перші роки її життя, а не в утробі матері. Об'єм мозку народженого немовляти становить всього 25 % об'єму мозку дорослої людини, тоді як, скажімо, у шимпанзе — 65 %.

З іншого боку, формування дорослої людини зумовлене засвоєнням культурного надбання суспільства та форм соціальної поведінки. Біологічна будова людини є лише природно передумовою для опанування культурою. Красива казка про Мауглі є літературною формою відображення ідеї єдності людини та природи. Насправді, в реальних випадках «виховання» тваринами дітей останні мали можливість зберегти своє біологічне життя протягом певного часу, проте внаслідок існування у тваринному середовищі, вони не підіймалися вище рівня поведінки тварин. Більше того, вони навіть втрачали можливість опанувати людську мову та соціальні форми поведінки.

Щоб дитина змогла стати людиною, їй необхідно жити серед людей і навчатися бути людиною. Це — складний тривалий і досить суперечливий процес. Якщо тварина стає дорослою за 1-3 роки, то дитині для цього потрібно не менше, як 12 — 16 років. За цей час дитина засвоює основні елементи людської культури. Біологічна дорослість настає навіть пізніше. Отже, соціалізація дітей є одним із важливих чинників становлення суспільства і запорукою його успішного розвитку в майбутньому.

Догляд за дитиною відволікав жінку від участі в полюванні, але давав їй можливість удосконалювати свою майстерність у збиральництві та веденні домашнього господарства. Полювання, яким займалися переважно чоловіки, забезпечувало калорійну їжу, але не було достатньо надійним джерелом життєзабезпечення праобщини. Збиральництво ж, навпаки, було досить стабільним джерелом харчування, проте давало малокалорійні продукти харчування. Лише разом ці два напрями господарювання забезпечували успішне існування праобщини. Тому немає ніяких підстав ставити питання про якусь залежність чоловіків від жінок, чи навпаки. Як показали сучасні дослідження, більш-менш спокійно вирішувались у праобщині й «проблеми» стосунків на ниві відтворення самої людини як біологічного виду.

Крім матері, значну роль у догляді за дитиною відігравали й літні люди, проте вони, як і діти, недостатньо рухливі і потребують спокійнішого, осілого побуту. Рухливий спосіб життя мисливців і збирачів, при наявності дітей і літніх людей, потребував якогось базового помешкання, де ця частина праобщини могла перебувати у більш-менш стабільному стані. Найпростішою формою такого базового табору було стійбище просто неба, або зручна печера. Більш складною формою організації простору праобщини згодом стала побудова житла.

Житла праобщини на ранньому етапі свого розвитку багато в чому нагадували сховища тварин. Печери, нори, лігвища, влаштовані в затишних місцях, відображали природну потребу біологічних організмів у захисті від негативних впливів природи, таких як низька температура, опади, вітри тощо. Побудова сховищ тваринами є проявом інстинктивної поведінки, зумовленої пристосуванням до навколишнього середовища. Такі форми поведінки можуть бути досить складними і включати цілу низку послідовних операцій з певною зміною найближчих ділянок ландшафту. Яскравим прикладом у цьому відношенні є хатки бобрів, побудовані з дерева, гілок, мулу в системі загат, які бобри влаштовують для підвищення рівня води. Прикладом складної, інстинктивної поведінки є також влаштування птахами різних типів гнізд із використанням прийомів сплітання стебел рослин, ліплення з глини, видовбування дупел у стовбурах дерев та ін. Дуже складними є сховища мурашок у вигляді мурашників і термітників. Отже, будівництво сховищ є природною властивістю живих організмів, яку людина успадкувала й розвивала далі.

Проте житла людей принципово відрізняються від сховищ тварин своїми соціальними функціями. Житло, в якому відбувається відтворення працездатного населення, відіграє не тільки адаптивну роль, пов'язану з пристосуванням людини до навколишнього середовища, а й стає середовищем складних соціальних процесів виховання людини. Отже, різниця між сховищами тварин і житлами людей полягає не стільки в архітектурній складності житла, скільки в наявності соціальних функцій.

Найпростішими формами людських «жител» є загорожі від вітру з гілля та хмизу і прості ями в піску або фунті, в яких люди ховалися від негоди. Більш складними конструкціями є курені з гілок, вкриті травою, листям, очеретом і т. ін. Досить поширеним був прийом облаштування печер штучним загородженням вхідної частини.

Від самого початку житла, очевидно, виконували також виробничі функції, оскільки в них могли здійснюватися виробничі операції, такі як виготовлення знарядь праці, пошиття одягу, приготування їжі. Пізніше житла перетворювалися, почасти, на виробничі приміщення (житла ремісників), поки, зрештою, від них не відокремилися виробничі приміщення типу майстерень, в яких люди вже не жили, а тільки працювали.

Не завжди легко вичленити площу житла в культурному шарі, що залишився від стародавніх поселень. Основними археологічними ознаками жител вважається наявність конструктивних елементів. Це може бути огорожа з різних матеріалів, скажімо, залишків стін, заглиблення на місці будівлі від неглибокого котловану, оформлення входу у вигляді розломів у стіні або ескарпу в котловані й т. ін. Опосередкованою ознакою колишніх стін чи огорожі з органічних матеріалів, від яких не залишилося решток у культурному шарі, може бути чітка локалізація побутових решток у вигляді кола чи овала, за межами якого знахідки зустрічаються помітно менше. Додатковими ознаками житла можуть бути залишки вогнища, «шлейфи» знахідок поблизу входу тощо.

Організуючим центром житла чи поселення праобщини було вогнище. Інтенсивне використання вогню стародавньою людиною, як уже зазначалося вище, фіксується з ашельської доби. Водночас сфери використання вогню були досить різноманітні. Вогнище слугувало не тільки для обігрівання та освітлення, а й приготування їжі, виготовлення знарядь, наприклад, обпалення кінців ратищ або копальних паличок. Використовувався вогонь при загонних полюваннях, а також для захисту поселень від хижаків.

Видобування вогню фіксується з кінця ашелю — початку мустьє. Так, на поселенні Зальцгіттер-Лебенштадт (Нижня Саксонія, Німеччина), яке датується раннім вюрмом (приблизно 50 тис. років тому), знайдено сухий гриб — трутовник, який міг використовуватись при видобуванні вогню кресанням. У печері Крапіна, в Югославії, знайдена веретеноподібна паличка, обпалена на кінці. Вона могла використовуватись для видобування вогню свердленням. Ще одним способом видобування вогню було пилення в поперечному напрямку двома дерев'яними дощечками. Від цього способу пішли відомі символічні зображення вогню у вигляді хреста. Такі зображення відомі з мустьєрського часу. Отже, використання вогню значною мірою забезпечувало існування праобщини і сприяло виробленню людських форм поведінки.

3. Роль полювання у формуванні суспільства

Вище вже зазначалося, що полювання і збиральництво були однаково необхідними для забезпечення продуктами харчування первісних суспільств. Проте полювання, на відміну від збиральництва, мало свої переваги у плані соціалізації людини, розвитку соціальних стосунків у праобщині.

По-перше. Надійне і продуктивне полювання неможливе без досконалої зброї. Саме необхідність збільшення продуктивності полювання, його ефективності й надійності в забезпеченні первісних людей калорійною їжею зумовлювала поступовий прогресивний розвиток знарядь праці, зокрема мисливської зброї. Чого не можна сказати про збиральництво, яке в більшості випадків взагалі не потребувало знарядь праці, хіба що найпростішої копалки, форма й функціональне призначення якої залишалися незмінними протягом усього періоду первісного суспільства. Водночас найдавніші знаряддя праці людей були пов'язані з полюванням та обробкою мисливської здобичі. В першу чергу удосконалювалися мисливська зброя — рогатина, спис, кинджал, лук зі стрілами, а також знаряддя для їх виготовлення та обробки продуктів полювання — ручні рубила, гостроконечники, скребла, сокири, ножі тощо.

По-друге. На відміну від збиральництва, мисливство перебувало переважно спільних, узгоджених дій колективу, до вело до його згуртування й, безперечно, сприяло виникненню досконаліших засобів комунікації, передовсім мови. Колективне полювання вимагало від його членів здатності передбачати необхідні колективні дії, вміння користуватися вогнем, дисципліни та взаємодопомоги, забезпечення необхідної частки їжі для всіх членів угруповання незалежно від міри їхньої участі у процесі самого полювання.

Похибки в полюванні досить болуче відбивались на соціальних стосунках первісних колективів, оскільки нестача їжі вела до порушення налагоджених соціальних зв'язків між усіма верствами общини. Найбільше від нестачі їжі страждали діти, жінки і літні люди. Особливого значення ця проблема набула в помірних і прильодовикових зонах, де збиральництво не могло забезпечити людей необхідною кількістю продуктів харчування.

По-третє. Саме полювання забезпечувало праобщину м'ясною їжею, яка стала важливим джерелом енергії, недосяжної нашим пращурам. Відомий дослідник первісності Том Прідо писав із цього приводу: «Поживні речовини, що містяться в м'ясі, зрештою є продуктами переробки рослинної їжі, в тому числі тієї, яку людина сама споживати не може». Далі він зауважував, що полюванням людина добувала й тих тварин, які кочували далеко за межами її промислової території, і таким чином отримувала енергію тих віддалених регіонів, де вона сама не була. Так, неандерталець, який вполював оленів на півдні Франції, здобував користь від північних пасовищ, де влітку паслися олені, а сам він у ті райони якщо й потрапляв, то дуже рідко. Дослідники називають таке «дистанційне» отримання їжі «існуванням за рахунок дармових ресурсів». Т. Прідо вважає, що «з усіх засобів пристосування організмів для отримання харчування із навколишнього середовища цей спосіб, якщо враховувати пряме підкорення його собі, найбільш ефективний».

Варто також зауважити, що м'ясо, яке містить у собі білки, жири та вуглеводи — найважливіші речовини, необхідні для існування організму, було не тільки смачною їжею, особливо після приготування його на вогнищі. Воно прискорювало зростання людини, сприяло зміцненню її фізичної будови й, особливо, розвитку мозку. Споживання м'ясної їжі змінило біохімічні процеси в організмі людини, що стало важливим стимулом її біологічного прогресу в період становлення фізичного типу сучасної людини.

4. Сімейно-шлюбні відносини

Одним із важливих компонентів розвитку праобщини було формування сімейно-шлюбних відносин.

Однак перш ніж розглянути цю проблему, дамо визначення самих понять «шлюб» і «сім'я». Сучасна наука визначає їх так: шлюб — це інститут, який регулює статеві відносини між чоловіками і жінками. Сім'я — це інститут який регулює відносини між подружжям, а також між батьками і дітьми.

Шлюб і сім'я, як соціальні інститути, мають вирішити дві важливі проблеми функціонування суспільства: 1) кооперація між жінками і чоловіками у виробничій діяльності, а також у відтворенні людського роду і вихованні дітей яке потребує багато зусиль; 2) налагодження і підтримка ширшої мережі соціальних зв'язків як у самій праобщині так і, насамперед, за її межами. Відіграючи вирішальну роль у відтворенні людського роду, статеві стосунки є складовою процесу становлення соціальних відносин і суспільства взагалі.

Повна відсутність прямих джерел з цієї проблематики не дає змоги конкретизувати форми, етапи і сам процес становлення сімейно-шлюбних відносин в історії людства. Проте для історика важливо, передусім, усвідомити соціальний характер статевого стосунку у праобщині, на відміну від зоологічних у тваринному світі.

Серед фахівців із проблем походження шлюбу і сім'ї існує чимало гіпотез, заснованих на відтворенні процесу становлення статевого стосунку у праобщині на основі спостережень над організацією цих стосунків у зоологічних об'єднаннях. Однак наука не має ніяких даних і про характер статевого стосунку у безпосередніх попередників людей — австралопітеків. І тоді як опосередковане історичне джерело використовуються спостереження над статевими стосунками сучасних приматів, перш за все антропоїдів. Проте в даному випадку гіпотези науковців, як і прояви статевого стосунку антропоїдів, вкрай суперечливі.

За прикладом організації статевого стосунку у шимпанзе, горил та інших тварин, які живуть парними сім'ями, фахівці визнають наявність парної сім'ї в людському суспільстві на найранніших етапах його формування, чи навіть у пращурів людей. На ранніх етапах соціогенезу вони припускають можливість більш-менш вільних «позашлюбних» стосунків обох партнерів шлюбної пари.

Інші дослідники, спираючись на приклади наявності гаремної сім'ї в антропоїдів та інших приматів, вважають, що саме така сім'я мала місце на початковому етапі розвитку праобщини. За їхніми припущеннями праобщина складалася з кількох гаремних об'єднань, які час від часу під впливом потреб виробництва та з інших причин перегруповувалися, що згодом призвело до повного їх розчинення у праобщині.

Більшість радянських дослідників, слідом за Л. Морганом та Ф. Енгельсом, дотримувалися думки, що праобщина могла виникнути лише за умови, що як парні, так і гаремні стосунки попередніх зоологічних угруповань зникли на шляху до людського суспільства. На їхню думку, вже на початку формування праобщини існували усталені, не регламентовані, не упорядковані статеві відносини — проміскуїтет. Ми навели лише три основні гіпотези щодо стосунків у праобщині. Їх, зрозуміло, набагато більше.

На наш погляд, сім'я є структурою, що складається з таких компонентів: чоловічий, жіночий, дитячий та група літніх людей. У праобщині вони перебувають у певній господарській і соціальній взаємозалежності, зумовленій статево-віковим поділом праці та необхідністю відтворення суспільства шляхом народження і виховання дітей. При цьому конкретний склад сім'ї, чи то мала індивідуальна сім'я, чи то якісь форми групового шлюбу, мав уже другорядне значення.

Протягом тривалого періоду свого існування (понад 2 млн років) праобщина, звичайно, не залишалася незмінною. Якщо на початку її становлення в угрупованнях перших людей, що формувалися, переважав біологічний компонент, а соціальний лише народжувався, то наприкінці, навпаки, повністю домінував соціальний компонент, практично не залишаючи місця для біологічних проявів у стосунках чи то окремих індивідумів, чи людських спільнот.

Деякі дослідники поділяють епоху соціогенезу на кілька етапів (здебільшого на три):

- ранній (первісне людське стадо — олдувайська епоха),
- середній (первісна орда — ашельська епоха),
- пізній (первісна община неандертальців — мустьєрська епоха).

На наш погляд, поділ цей умовний, хоча виділення самостійної епохи — первісної общини неандертальців — заслуговує на увагу.

Історичне значення праобщини полягало в тому, що в її надрах відбулася докорінна перебудова стада тварин на людське суспільство.

Основним змістом цієї перебудови було зародження і вдосконалення виробничої діяльності, будівництво перших жител та організація поселень, підкорення вогню, налагодження соціальних стосунків між членами виробничих колективів та становлення сімейно-шлюбних відносин. У цілому це сприяло згуртуванню колективів первісних людей та формуванню першої соціальної організації — первісної общини.

Лекція 7. РАННЬОПЕРВІСНА ОБЩИНА

Як уже згадувалося вище, ранньопервісна община виникла до початку пізнього палеоліту, наприкінці доби мустьє. Вона існувала і в наступні епохи кам'яного віку (пізній палеоліт, мезоліт та початок неоліту) й відповідала привласнюючому господарству.

1. Природне середовище

На відміну від тварин, адаптація людини сучасного типу до різноманітного природного середовища мала не біологічний, а соціальний характер. Залежно від навколишнього середовища виникали різні форми господарської діяльності. Значною мірою відрізнялися засоби господарювання населення тропічних лісів, гірських районів із їхньою вертикальною зональністю, відкритих саван, прильодовикової зони й т. ін.

Загальною рисою усіх варіантів господарської адаптації первісних общин був подальший розвиток полювання на різних тварин. Щодо збиральництва та рибальства, то їхня питома вага в раціоні мисливців залежала від конкретних умов навколишнього середовища.

Якщо в південних регіонах питома вага продуктів збиральництва в раціоні харчування первісної людини була досить значною, то в північних основою раціону вважалася мисливська здобич.

Становлення людини і суспільства в цілому відбувалось у сприятливих кліматичних умовах. Протягом більше як 2 млн років розвитку людства похолодання, пов'язані із зледеніннями, можна розглядати лише як епізоди в історії теплого клімату. З наближенням до сучасності зростала тривалість холодних епох. Крім того, повторюваність холодних епох частішала, а похолодання посилювались. Розвиток людського суспільства в північних широтах земної кулі в пізньопалеолітичну епоху відбувався під впливом переважно холодного клімату, хоча сам перехід до пізнього палеоліту здійснився в період кліматичного оптимуму.

Вюрмське (валдайське) зледеніння за розміром льодовикового щита, порівняно з попереднім, риським, було меншим, однак клімат вюрмського часу був холоднішим. Такий палеокліматичний парадокс пояснюється тим, що в цей час північна частина Світового океану вкрилася суцільним льодом, утворивши разом з материками своєрідний величезний суходіл. Європа опинилася в глибині цього суходолу, що зумовило її різкий континентальний клімат, який існує, й понині в Сибіру.

Середньорічна температура на поверхні землі знизилася на 5°C. Максимум похолодання припадав на період 18-20 тис. років тому. П'ять відсотків всієї світової вологи зосереджувалося на суші у вигляді льоду. Внаслідок цього рівень Світового океану знизився на 100 м. Це спричинило зміну обрисів материків, зокрема, утворилися сухопутні «мости» до Британських островів, Індонезії, Аляски. Суходоли утворилися також на місці мілководних ділянок морів, зокрема, Азовського моря, Одеської затоки. Чорне море взагалі перетворилося на невеличке озеро, а Кримський півострів являв собою підвищену ділянку степової зони Східної Європи. Поглибилися долини всіх річок. Узагалі рельєф став більш розчленованим, що сприяло загонному полюванню.

Материкові льодовики мали величезну товщу: в Північній Америці — 3800 м, у Гренландії — 3300 м, у Скандинавії — 2500 м. Для порівняння нагадаємо, що найвища гора України, Говерла, має висоту 2061 м. Під час максимуму валдайського леденіння середньорічна температура в Європі сягала — 2 °, січнева — 14 °, липнева — +12°. З наближенням до краю льодовика липнева температура знижувалася до +8° — 10°.

У той час уздовж межі льодовикового щита, яка проходила поблизу верхів'я Дніпра, існувала неширока зона (100 — 200 км) прильодовикової рослинності (поєднання степових і тундрових угруповань із березовим і сосновим поліссям). Південніше, приблизно до гирла Десни, утворилася зона перигляціального лісостепу (лугові степи з сосновими, листяними, зокрема березовими, лісами). Далі, до межі обмілілого Чорноморського басейну, простягалася велика зона холодних степів, яка по долинах річок і балок членувалася островцями лісостепу (лугові степи з березовими, сновими та широколистяними лісами). Вони займали Донецький кряж, центральну частину Приазовської височини, Надпорізький вигин Дніпра та ширшим масивом — південну частину Пруто-Дністровського межиріччя.

У Прикарпатті великі території займали мішані та хвойні ліси, а в Карпатах — низькорослі чагарникові та альпійські луки. І лише Кримські гори були вкриті широколистяними і хвойно-широколистяними лісами.

Ближче до кінця льодовикової епохи, коли льодовиковий щит відступив за межі Руської рівнини, рослинні об'єднання набули рис близьких до сучасних. У північній зоні місця прильодовикової рослинності зайняли лісові формації. Території від верхів'їв Дніпра і до гирла Десни займали соснові ліси. Південніше Прип'яті, в межиріччі Дніпра і Случі, а також у Західній Волині росли сосново-березові ліси, у Прикарпатті — темнохвойні (з ялини та піхти) і березово-соснові. В Карпатах збереглися субальпійські луки та гірські тундри, а в Кримських горах — широколистяні та хвойно-широколистяні ліси.

Південніше гирла Десни простягалися лукові й різнотравні степи. На півночі Лівобережжя вони доповнювалися березовими перелісками, набуваючи характеру лісостепу. Лісостеповими ділянками (з сосновими і широколистяними лісами) залишалися також підвищені

регіони степової зони — Донецько-Приазовська височина, Надпорізький вигин південна частина Буго-Дністровського межиріччя.

Розселення тваринного світу валдайської епохи слід розглядати як результат зміни ландшафту. З посиленням зледеніння, скороченням лісових зон і поступовим розширенням степових і лісостепових перигляціальних ландшафтів більшість тварин втратила сприятливе природне оточення, внаслідок чого стався розпад біоценозів міжльодовиків'я і сформувався мішаний льодовиковий комплекс фауни.

На матеріалах фауністичних решток пізньопалеолітичних поселень України В. І. Бібіковою та Н. Г. Білан простежене зональне поширення окремих видів тварин. В епоху максимуму валдайського зледеніння через територію України, як установили ці дослідниці, проходило три фауністичні зони. Для першої зони (від краю льодовикового щита до па Десни) було характерним переважання тундрових і степових видів фауни (мамут, північний олень, носоріг, вівцебик), для другої (від гирла Десни до Надпоріжжя) — тундрових і степових видів з участю лісових (північний олень кінь, бізон, мамут); для третьої (від Надпоріжжя до Чорної морського басейну) — степових видів, зокрема, бізона, коня, сайгака, частково північного оленя (під час сезонних міграцій).

У цілому на території України в пізньому палеоліті переважала певна спеціалізація мисливсько-збиральницького господарства по окремих регіонах. Подесення та Середнє Подніпров'я були зонами існування переважно мисливців на мамута. У степовій зоні України полювали на різних копитних, здебільшого бізонів і коней. У Подністров'ї та Прикарпатті крім мисливства, значного розвитку набуло збиральництво. В фіналі пізнього палеоліту в Поліссі мешкали також мисливці на північного оленя.

2. Знання праці

Для одержання якісної заготовки в пізньому палеоліті широко використовувався «посередник», який виготовлявся з рогу або кістки. За його допомогою від нуклеуса відділялася стандартна заготовка-пластина, або відщеп. Далі призматична заготовка для надання їй форми певного знаряддя (скребачки, різця, вістря тощо) піддавалася вторинній обробці: ретушуванню, підтесуванню, підправці сколом тощо. Найчастіше застосовувалося віджимне ретушування. Віджимниками слугували необроблені шматки каменю, відколи або кам'яні знаряддя, які спочатку мали інше призначення, наприклад, скребачки.

Використання техніки посередника та віджима стало можливим із запровадженням призматичного нуклеуса, завдяки чому можна було виготовляти серію стандартизованих пластинчатих заготовок із високим рівнем економії у використанні кам'яної сировини.

У пізньому палеоліті виникла також техніка пікетажу (техніка обробки каменю шляхом численних ударів по його поверхні). За допомогою цієї техніки видовбувались кам'яні лампи. Вона краще підходила для обробки каменю зернистої або аморфної структури: гнейсу, сланцю, пісковика. В обмежених масштабах використовувалось пиляння та шліфування каменю. Ці технічні прийоми поширилися пізніше.

Склад кам'яних знарядь пізнього палеоліту став різноманітнішим і функціонально досконалішим. На зміну поліфункціональним засобам виробництва прийшли знаряддя з обмеженою кількістю функцій (скребачки, голки, різці). Проте більшість знарядь залишалась ще поліфункціональною. Скребачками не тільки обробляли шкури тварин, а й застосовували їх для обробки продуктів харчування, дерева, кістки тощо.

Серед кам'яних знарядь з'явився дуже важливий новий тип — різець, який використовувався для обробки твердих матеріалів, таких як кістка, бивні, зуби, ріг, дерево. Саме застосування різця сприяло поширенню в пізньому палеоліті кістяних знарядь.

На виробничих ділянках поселень простежуються окремі місця для обробки кістки. Наприклад, у Межирічах виявлена ділянка, на якій відокремлювали від щелеп россомахи ікла для виготовлення підвісок. У Мізені імітації підвісок були зроблені з бивня мамута.

Серед кістяних знарядь найширшого вжитку набули наконечники списів, молоткоподібні вироби, проколки, голки, клиноподібні знаряддя для копання землі та зняття шкур із забитих тварин.

Кістяні наконечники списів були різні за формою та розміром. Найпоширенішими були веретеноподібні знаряддя. Інколи наконечники мали крем'яні вкладиші. З бивня мамута виготовлялися дуже довгі наконечники (до 0,5 м). Різцем по всій довжині бивня відокремлювалася заготовка сегментовидної форми в перетині. Потім вона вирівнювалася за допомогою спеціальних знарядь, які дістали назву «випрямники держаків списів». Після цього спису надавалися завершена форма за допомогою крем'яних ножів та скобелів.

Проколки виготовлялися здебільшого з трубчастих кісток зайця або пса. Привертає увагу раціональне використання матеріалу при виготовленні цих знарядь. Ціла трубчаста кістка розрізалася по діагоналі так, що утворювалися дві заготовки для швайки з природними обушками, за які правили округлі кінці кісток.

Кістяні голки за розмірами наближаються до сучасних сталевих великих голок, якими користуються шевці. Кріплення втки здійснювалося двома способами: або в прорізане вушко, як робиться й сьогодні, або кінець нитки прив'язувався до голки у спеціально зробленому кільцевому заглибленні. Деякі швайки також використовувалися для протягування ниток.

Молоткоподібні знаряддя виготовлялися, як правило, з рогу північного оленя. Один із робочих кінців знаряддя міг загострюватись і перетворюватись, таким чином, на невеличку мотику або сокиру. Такі знаряддя могли використовуватись не тільки для різноманітних ударних операцій, у тому числі як ударна зброя, а й для копання землі, як знаряддя збиральництва.

Спеціальними землекопними знаряддями були клиноподібні вироби з стінок трубчастих кісток або з бивня мамута. З цією ж метою використовувалися великі ребра мамутів із гострим кінцем. Цими виробами послуговувалися як кайлами з держаками чи без них.

Частина клиноподібних знарядь застосовувалась для зняття шкіри із забитих тварин. Для зручності їх виготовляли з невеличкими держаками. Деякі кістки мають заложені ділянки поверхні, що дає підстави припустити використання їх як лоцил для розгладження шкіряної одежі.

В цілому комплекс знарядь праці пізнього палеоліту давав змогу забезпечити досить високий рівень адаптації мисливців і збирачів до мінливих умов навколишнього середовища. На відміну від раннього палеоліту, помітно вдосконалилася й урізноманітнілася мисливська зброя, з'явилися нові знаряддя у сфері збиральництва, виник новий комплекс знарядь для виготовлення одежі та інших предметів побуту.

3. Житла та поселення

Багатий матеріал для вивчення жител і поселень ранньої (родової) общини дають пізньопалеолітичні пам'ятки Східної Європи. Житла поселень цього регіону мають різну конструкцію, форму, розміри. За формою та розмірами житла пізнього палеоліту помірної зони можна поділити на три основні типи: округлі, довгі та «житлові площадки».

Округлі житла поділяються на житла легкої конструкції та житла з кісток мамутів. Житло легкої конструкції досліджене на Тельмашвському поселенні на Дону. Воно являло собою округлу западину, діаметром приблизно 5,5 м, заглиблену на 0,5—0,7 м у землю. Всередині житла розміщувалося вогнище, а житлова площа була заповнена побутовими відходами. На думку дослідників, це була легка споруда конічної форми, типу чума.

Житла з кісток мамутів досліджені на багатьох поселеннях (Аносівка на Дону, Мізин на Десні, Межиріч на Росі, Добранічівка в басейні Супоні, Радомишль на Тетереві та в деяких інших місцях). Вони продовжують традицію описаних вище мустьєрських жител із кісток мамутів: мають округлу форму, діаметром 5—6 м; підлога, як правило, трохи заглиблена в землю. Житло зовні мало сферичну форму на зразок яранги мешканців полярної зони. Каркас виготовлявся з товстих жердин та довгих кісток тварин. Ця основа покривалася

шкурами тварин та обкладалась ззовні великими кістками. Площа такого житла в середньому дорівнювала 25 м².

Виразні довгі житла виявлені на пізньопалеолітичних поселеннях Середнього Дону, неподалік від Воронежа. Тут, поблизу села Костьонки, досліджена велика група поселень пізнього палеоліту. На багатьох із них розкопані різного типу житлові споруди. Серед них два довгих житла на поселенні Костьонки IV: одне — довжиною 34 м, шириною 5,5 м, було заглиблене в землю на 20-30 см і мало 9 вогнищ, розташованих в один ряд по центру уздовж житла; друге — на відстані 15-17 м від першого, довжиною 25 м, мало 10 вогнищ. Такі житла могли бути притулками двох первісних общин, які склалися відповідно з 9 і 10 сімей. Разом мешкант цих жител, за умови, що вони проживали тут одночасно, могли скласти одну родову організацію.

Житла типу «житлових площадок» простежені на Костьонках I (Дон) та Авдеево (Сейм). У Костьонках I житлова площадка має довжину 36 м і ширину 14-15 м. На загальній площі приблизно 540 м² виявлений суцільний шар побутових решток, який не виходить за межі житлової площадки, що свідчить про наявність огорожі в місцях проживання первісних людей. По довгій осі житлової площадки розміщувалося 9 вогнищ, на кордонах площадки — кілька невеличких напівземлянок. Перші реконструкції житлової площадки давали підстави припустити наявність величезного житла для цілого роду. Оскільки важко уявити собі технологічні можливості для суцільного перекриття такої площі в первісну добу, сучасні реконструкції передбачають наявність на житловій площадці, по осі вогнищ, довгого житла типу Костьонки IV.

В Подністрів'ї та на Волині були поширені округлі житла легкої конструкції, при спорудженні яких застосовувалася менша кількість кісток, але використовувалися камені для притискування до землі нижньої частини шкіряного покриття житла. Такі житла досліджені на поселеннях Молодово V та Куличівці. На Куличівці розкрито поселення, яке складалося з шести легких жител, дев'яти місць обробки каменю та 11 надвірних вогнищ. П'ять жител розташовано майже по прямій лінії, на відстані 2 — 5 м одне від одного, шосте — окремо від основної групи, на відстані 27 м. Діаметр житлових споруд — 2 — 7 м. В середині вони мають вогнища, входи в житла зорієнтовані на південь і південний схід. Мешканці молодовського поселення полювали переважно на північного оленя, куличівського — на мамута та північного оленя.

Житла були складовою частиною господарсько-побутових комплексів та поселень. Господарсько-побутовий комплекс складався з житла, господарських ям, виробничих центрів, зовнішніх вогнищ, скупчень кісток, місць розчленування або розподілу мисливської здобичі тощо.

Господарсько-побутовий комплекс, у свою чергу, був складовою частиною поселення. Можливі два варіанти організації поселення. Воно могло складатися з окремих господарсько-побутових комплексів або являти собою єдиний господарсько-побутовий комплекс. В останньому випадку на поселенні виокремлюють дві функціональні частини: житлову та побутово-виробничу.

За матеріалами палеолітичних поселень України простежується картина поступового відокремлення господарсько-побутового комплексу в межах поселення. Так, на поселенні початку пізнього палеоліту, Радомишль, декілька жител оточують єдину господарсько-побутову площадку, на якій виготовлялися знаряддя праці, членувалася й розподілялася мисливська здобич, розводилися вогнища, готувалася їжа тощо. Наприкінці пізнього палеоліту на поселенні Добранічівка господарсько-побутові комплекси вже відокремлені й розташовані на відстані 15 — 17 м один від одного, тобто мають територіальну автономію.

Проміжний етап між Радомишлем і Добранічівкою представлено поселенням Мізин, на якому житла розташовуються в одну лінію, неподалік одне від одного, так, що окремі господарські ями, виробничі центри чи то вогнища сусідніх жител розташовані поруч без чітких розмежувань. Розвиток у часі і просторі структури поселення, ймовірно, пов'язаний як з удосконаленням соціальної структури самої первісної общини, так і зі зміною умов адаптації, розвитком господарства та культурними традиціями окремих етнічних спільнот.

Складнішу структуру господарсько-побутового комплексу мають поселення степової зони, досліджені на Донбасі поблизу с. Амвросіївка, на Південному Бузі, на околицях села Анетівка тощо.

Поселення Анетівка II являє собою єдиний господарсько-побутовий комплекс, який поділяється на три спеціалізовані ділянки: а) для утилізації мисливської здобичі; б) для виготовлення мисливського спорядження та знарядь праці; в) культово-виробничий центр. Конструктивних елементів жител на поселенні поки що не виявлено. На культовому центрі знайдено коло з щелеп бізонів, пофарбованих вохрою, та дев'ять окремо покладених, пофарбованих черепів бізонів. На місцезнаходженні Амвросіївка виробничо-побутова зона, тобто власне поселення, територіально відокремлена виробничо-культової. Остання являє собою величезне костисце, яке залишилось від загонних полювань на бізонів. Ці два об'єкти розташовані на відстані 150 м один від одного і мають різне функціональне призначення: перший був осередком, де мешкала первісна община, другий мав суто культове призначення, де, ймовірно, членували туші бізонів та складали їхні кістки цісля ритуальних церемоній.

Водночас у степовій зоні трапляються поселення, структура яких нагадує структуру поселень північної України. Так, поселенні в Осокорівській балці, що в Надпоріжжі, так само як і в Радомишлі, чітко виділяються житла легкої конструкції, розташовані по колу, навколо спільної господарсько-культової площадки. Легкі житла та невелика кількість археогічних знахідок засвідчують рухливий спосіб життя згуртованої групи мисливців на зубра. Слід зазначити, що й крем'яні вироби Осокорівського поселення нагадують крем'яні знаряддя поселень північної зони, що дає змогу припустити пряме переселення його мешканців з північніших районів і збереження ними традицій організації жител та поселень.

4. Побут та господарська діяльність

Очевидно, поселення пізнього палеоліту є залишками життєдіяльності окремих господарських общин. Структура общини та зумовлена нею структура поселень були спричинені як екологічними, так і соціальними чинниками.

Спеціалізація, напрям і характер господарства зумовлювалися ресурсами навколишнього середовища та кліматом. Багаті на біомасу, холодні прильодовикові степи і лісостепи сприяли виникненню постійних поселень зі стабільно організованим господарством і побутом.

Полювання на великих тварин (мамутів, бізонів, вівцебиків, носорогів) потребувало міцного, згуртованого колективу, чисельністю приблизно 10 — 15 дорослих мисливців. У районах з помірним кліматом будівництво жител, виготовлення одягу, спеціальних засобів опалення, підтримка постійних вогнищ вимагали значних зусиль. Все це сприяло налагодженню добрих стосунків між мешканцями поселення, взаємодопомоги, узгоджених дій не тільки під час полювання, а й у побуті.

Про те, що члени ранньопервісної общини виготовляли одяг із шкур, свідчать спеціалізовані знаряддя, такі як проколки, голки, лошила. Деякі скульптурні зображення жінок, виявлені в Сибіру, можна інтерпретувати як зображення людей, одягнених у хутряний одяг типу комбінезона, що характерно для одягу закритого типу народів арктичної зони. Ще деякі елементи одягу можна простежити на жіночій скульптурі у вигляді поясків, перев'язок, браслетів. Знайдені також кістяні діадеми. Окремі кістяні веретеноподібні вироби з головками дослідники інтерпретують як булавки для одягу або шпильки для зачісок.

На території виробничих центрів, які розташовувались, як правило, на південь від житла, на свіжому повітрі, навколо відкритих вогнищ, мешканці поселення готували їжу, обробляли знаряддя, займалися іншими побутовими справами. Інколи поблизу виробничих центрів зустрічаються лінзоподібні западини правильної форми, діаметром до 3 м. Вони також ущерб заповнені побутовими рештками й, можливо, є залишками жител легкої конструкції. З таких жител, мабуть, починалось поселення, влітку або восени, коли ще не були побудовані стаціонарні житла з кісток мамутів.

Узимку житло слугувало господарсько-побутовим центром. Привертає увагу впорядкування вогнищ. Розташовані, як правило, по центру житла, вони були трохи заглиблені в землю, а їхнє дно устелене великими плоскими кістками або обкладене камінням. По краях вогнища іноді вкопували трубчасті кістки, які правили за опори для жорен або використовувались як ковадла під час роботи.

Житла освітлювались не тільки вогнищами, а й світильниками. На північних поселеннях за світильники правили епіфізи (газові суглоби) стегнових кісток мамутів. Вони мають напівсферичну форму та губчасту структуру. Це — природні світильники, оскільки здатні горіти у свіжому вигляді без додавання жиру чи незначному його обсязі. Простежені різні етапи поступового вигорання цих «ламп», з поверхні яких періодично зшкрябували нагар кістяного вугілля. В інтер'єрі жител виділялися місця для снання та роботи.

5. Криза мисливсько-збиральницького господарства

Із закінченням льодовикової епохи змінився режим температури, вологи, а відповідно — рослинний і тваринний світ. Своєрідний тундро-лісо-степовий прильодовиковий ландшафт із численними стадами тварин мішаного льодовикового комплексу фауни змінила зональна структура навколишнього середовища, близька до сучасної.

За межами невеличкого льодовика, який залишився в горах Скандинавії, утворилися зони тундри, тайги, широколистяного лісу, напівпустель. Тварини мішаного льодовикового комплексу розселилися в зонах, сприятливих для окремих видів. Зокрема, на території сучасної лісової зони України замість мамутів, волохатих носорогів, бізонів, велетенських оленів з'явилися лісові тури, благородні олені, косулі, кабани, бурі ведмеді. І тільки північні олені, як у льодовиковий час, продовжували свої сезонні міграції крізь цю територію.

Лісові тварини не утворюють великих стад. Тому на них неможливо влаштовувати великі облавні полювання, які відразу давали значну кількість м'яса. Крім того, умови полювання в лісі обмежують обрій мисливця і він бачить тварин лише якусь мить між деревами і кущами. Ці обставини ускладнили процес полювання. До того ж у лісовому біоценозі зменшилася кількість біомаси на одиницю площі.

У степових зонах біомаса, насамперед, тваринного світу була зведена нанівець хижацьким мисливством общин пізнього палеоліту. Свого часу внаслідок наступу льодовика населення північних районів переселилося до південних степових і лісостепових зон. Поступово в позальодовиковій зоні виникла критична палеодемографічна ситуація. Більша частина біомаси цих регіонів була знищена.

Подальша інтенсифікація облавного мисливства не давала бажаних наслідків. З відходом льодовика первісні общини поступово починають розселятись у північні райони. Розпалися міцні, згуртовані колективи мисливців на великих тварин. На їхнє місце прийшли невеличкі, рухливі групи мисливців та збирачів, які в пошуках життєзабезпечуючих ресурсів розселилися по долинах невеликих річок і балок, де археологи знаходять ледве помітні сліди їхнього перебування.

Для подолання цієї кризи ранньопервісне населення розробило кілька інновацій. При полюванні почали широко використовуватись лук і стріли. Мезолітичні луки, що збереглися в торфовищах, виготовлялися з сосни, в'яза, тиса, ясена та інших порід дерев. Вони мали довжину 150 — 180 см. Для них використовували стріли довжиною 58 — 65 см. Помічником мисливця став домашній собака. Збільшилась частка збиральництва й почалось інтенсивне рибальство.

З'явилися спеціалізовані рибальські приладдя: сіті, плетені з кропиви, верші, човни. В історії людства рибальство посідає особливе місце. В палеолітичну добу рибальство існувало, але було обмежене в просторі. Воно, як додаткове джерело харчування, застосовувалось у відносно теплих регіонах. Річ у тім, що в холодних прильодовикових зонах, де були великі енергетичні витрати людського організму, риба виявилась не досить калорійною. Тому енергетичні потреби палеолітичних мисливців прильодовикової зони

задовольнялися висококалорійним, жирним м'ясом ссавців. Оскільки при переході до голоцену клімат став значно теплішим, рибальство перестало бути нерентабельним і поширилося на великих територіях.

Свідченням інтенсивного збиральництва є купи панцерів слимаків, виявлені на поселеннях Криму, а також пекарські ями для приготування слимаків та молюсків. Пекарські ями добре вивчені у Криму та північно-західному Причорномор'ї. На поселенні Мирне вони являли собою циліндричні заглиблення, діаметром 60 см і глибиною 30 — 40 см. Такі ж розміри мали ями-вогнища. У вогнищах розжарювалось каміння, яке потім перекладалось у пекарські ями. На розжене каміння клали м'ясо чи інші продукти, перекривали листям та землею, аж доки вони під дією температури не ставали придатними для вживання.

Відбулися також зміни в технічній обробці каменю та типах кам'яних знарядь. Досконала віджимна техніка первинної обробки кременю привела до появи специфічних олівцеподібних нуклеусів, від яких відколювались стандартні, правильної форми пластини з паралельними краями, котрі могли використовуватися як ножі та вкладиші. З'явилися дрібні вкладиші (мікроліти) геометричної форми (сегменти, трапеції, трикутники). Для обробки деревини широко застосовувалися кам'яні сокири та долотоподібні знаряддя. Сокири та інші кам'яні вироби, які були за розмірами більші від мікролітів, дістали назву макроліти, тобто великі знаряддя.

Такі зміни в господарстві та матеріальній культурі пов'язані вже з новою археологічною епохою — мезолітом (9 — 5 тис. років до н. е.).

В мезолітичну добу разом зі змінами в господарській діяльності змінився характер поселень. Із розпадом великих общин зникла потреба в постійних житлах. У мезолітичний ще переважають округлі житла легкої конструкції. Поселення мають короткочасний характер.

Залишки легких чумоподібних жител знайдені на стоянках Білолісся у Буджацькому степу, В'язок на Полтавщині, Зимовники в Північно-Східному Приазов'ї. Інколи основи цих чумів заглиблювались у землю і житла перетворювались напівземлянки, як це мало місце на поселенні Ігрень на Лівому березі р. Самари у Надпоріжжі або на Рудому острові в Поліссі.

У гірському Криму під зимові житла використовувались печери та скельні сховища. Влітку їхні мешканці розселялися на яйлах та у степовій зоні, де на стійбищах вони знаходили притулок під вітровими загорожами або в куренях із гілля.

В інших регіонах земної кулі перебудова господарської діяльності та перехід до мезоліту мали свої особливості, зумовлена своєрідністю природного середовища та демографічною ситуацією. З цього часу також простежується помітна нерівномірність розвитку людського суспільства, яка, значною мірою, була спричинена виникненням відтворюючих форм господарства.

Так, на Близькому Сході та в Середземномор'ї перехід до голоцену супроводжувався посиленням посухи. Напівстеповий ландшафт, який тут існував під час льодовикового періоду, суттєво не змінився. Склад рослин і тварин практично залишився попереднім, але вони, здебільшого, тепер концентруються в долинах річок та в оазисах. У цих мікрорайонах виникає відносна перенаселеність, що згодом призвела до екологічної кризи. Іншими словами, природа сама вже була неспроможною вчасно відтворювати утилізовану людиною біомасу, то ж їй (людині) не залишалось нічого іншого як допомагати природі вирощувати рослини і тварин або покидати ці місця й шукати інші «кормові» площі.

Первісні люди за традицією починають інтенсифікувати усталені форми господарської адаптації — мисливство і збиральництво. Однак, поряд зі старими формами господарювання, на Близькому Сході та в Середземномор'ї уже в мезоліті починають зароджуватись принципово нові методи культурної адаптації. Інтенсифікація збиральництва сприяла становленню початкових форм землеробства, а інтенсифікація мисливства — скотарства. Цей процес Г. Чайдц визначає як «оазисну неолітичну революцію».

Немає потреби наводити далі приклади виникнення кризових ситуацій в інших регіонах земної кулі. Вони виникають там і тоді, коли потреби людей суперечать можливостям природи відтворити необхідну для подальшого існування суспільства біомасу. В тих випадках, коли

людина здатна подолати кризову екологічну ситуацію завдяки інтенсифікації традиційних форм господарства в умовах багатого на природні ресурси оточуючого середовища (індіанці північно-західного узбережжя Північної Америки) або розселюючись на нові вільні території, привласнюючі форми господарства існують ще тривалий час. Для деяких народів цей процес не завершився й понині.

6. Соціально-економічні відносини

Життєзабезпечуючою основою ранньопервісної общини були мисливство і збиральництво. Проте крім цих двох основних засобів культурної адаптації первісної людини до навколишнього середовища їй вкрай необхідно було народжувати й виховувати дітей, виготовляти знаряддя праці та предмети домашнього побуту, будувати житла і шити одягу тощо. Всі ці види діяльності разом із мисливством та збиральництвом вимагали від людини, крім значних енергетичних витрат, певних форм організації як форми соціальної культури.

Ранньопервісній общині, згідно з сучасними даними археології та етнології, була властива проста кооперація праці, з її більш-менш чітким розподілом між статеві-віковими групами. Це, перш за все, згуртований колектив мисливців. Неможливо навіть уявити собі полювання на таких великих тварин, як слон, мамут, носоріг, бізон, кінь, вівцебик тощо, поодинці, з примітивною рогатиною або списом. Лише згуртований колектив, в якому виробилися навички спільного полювання, був здатним досягти успіху в цій нелегкій та небезпечній справі. Водночас належних навичок і узгоджених дій потребувало будівництво жител, виховання дітей, передавання виробничого досвіду. Останнє, до речі, могло виникнути й відбуватися лише в людському колективі.

Поряд із цим первісне виробництво не виключало індивідуальних видів праці. Первісний мисливець міг полювати сам на невеликих тварин (зайців, косуль, вовків тощо), ловити рибу. Кожен мисливець здебільшого сам виготовляв своє мисливське спорядження. Жінки, поряд зі спільними діями по виготовленню покриття для житла із шкур великих тварин, могли поодинці шити собі, дітям та чоловікам одяг, готувати їжу для сім'ї, займатися разом із дітьми збиральництвом.

Проте етнологічні дослідження засвідчують, що в первісній общині всі види трудової діяльності, передусім промислової, як колективні, так і індивідуальні, розглядалися як складові зусиль усієї общини. Здобутки всіх видів промислів вважалися спільною власністю, і в першу чергу це стосувалося продуктів харчування.

Первісні люди в пізньому палеоліті і мезоліті зі своїм дерев'яним та кам'яним спорядженням, як показує досвід етнології та археології, могли забезпечити себе лише продуктами, необхідними для існування. В той час ще не було надлишків продуктів, навпаки, їх, здебільшого, не вистачало. Це зумовлювало рівнозабезпечуючий розподіл усієї здобичі, отриманої в результаті колективного чи індивідуально-ого промислу, як жінками, так і чоловіками.

Рівнозабезпечуючий розподіл не означав, що завжди всі продукти розподілялися порівну. В кризових ситуаціях останні запаси продуктів отримували працездатні члени общини, спроможні до її відтворення, тоді як інші члени общини (люди похилого віку, діти) змушені були задовольнятися лише незначною кількістю продуктів, й часто голодували. За і даними етнології, в екстремальних ситуаціях первісні общини практикували інфантецид та геронтоцид (навмисне вбивство дітей, насамперед дівчат, та старих людей).

Етнологи виділяють дві форми рівнозабезпечуючого розподілу: розбірне споживання та розподіл між певними групами в межах общини (між сім'ями).

Так, за словами К. Расмуссена, «люди стійбища (ескімоси) жили влітку і взимку у стані так яскраво вираженого комунізму, що не було навіть ніяких мисливських частин. Всі трапези відбувалися спільно, як тільки бувала вбита якась і тварина, хоча чоловіки завжди їли окремо від жінок».

Аналогічний спосіб розподілу археологи відтворюють за матеріалами вищезгаданого поселення Радомишль, дослідженого І. Г. Шовкоплясом. Нагадаємо, що окремі житла на поселенні зосереджувалися навколо спільної площадки, де всі члени общини разом виготовляли знаряддя праці, шили одягу, харчувалися тощо.

Частіше фіксується другий спосіб розподілу, який, у свою чергу, розподіляється на низку варіантів. Домінуючим є в даному випадку розподіл харчових продуктів між усіма членами общини, незалежно від частки їхньої участі у промислі. На думку археологів, такий тип розподілу існував на заключному етапі пізнього палеоліту й, мабуть, у мезоліті. Так, на пізньо-палеолітичному поселенні Добранічівка господарсько-виробничі комплекси були вже територіально відокремлені. Кожен такий комплекс має всі наявні ознаки побутового відокремлення сім'ї або групи споріднених сімей (своє вогнище, житло, знаряддя праці тощо). Тут, найімовірніше, продукти харчування розподілялися між окремими господарсько-побутовими комплексами і споживалися їхніми мешканцями окремо.

Спостереження В. І. Бібікової над просторовим поширенням фауни на мезолітичному поселенні Мирне дали змогу відтворити основний принцип такого розподілу. Залишки скелетів основної маси утилізованих на поселенні тварин рівномірно розміщувалися між усіма господарсько-побутовими комплексами, тому кістки кожної забитої тварини траплялись у всіх без винятку комплексах. Це стосувалось усіх видів тварин, як великих (тур, кінь), так і дрібних (сайгак), крім однієї особини собаки, кістки якої були зібрані тільки в межах одного житла. Такий принцип розподілу давав змогу підтримувати сприятливі соціальні стосунки в общині.

Розподіл продуктів виробництва тісно пов'язаний з формою власності. У свою чергу розвиток форм власності є визначальним аспектом формування економічних відносин. Колективний принцип виробництва основних продуктів життєзабезпечення у пізньому палеоліті зумовив виникнення колективної власності на основні засоби виробництва. Однак зв'язок між колективним виробництвом і колективною власністю навіть на основні засоби виробництва, такі як земля, не був жорстко детермінованим, хоча саме така точка зору переважала в радянській науці. В наш час серед дослідників немає єдності в розумінні характеру, об'єкта та форм власності в ранній первісній общині.

Так, колективна власність общини на основні засоби виробництва й, перш за все, на промислову територію не є загально визнаною серед дослідників. Деякі з них визначають власність на промислову територію лише як власність общини на природні багатства, які безпосередньо використовуються у процесі праці, не визначаючи власність на саму територію як на простір, на якому відбувається процес виробництва.

При цьому вони спираються на спостереження етнологів, які засвідчують у деяких етнографічних народів (хадза Східної Африки, алакалуфі Південної Америки, окремих груп ескімосів) відсутність поняття власності на промислову територію, а також звертають увагу на той факт, що зміст поняття власності змінюється в залежності від епохи і тісно пов'язаний із розвитком засобів виробництва. Виходячи з цього, вони вважають, що в первісній общині власність на основні засоби виробництва сприймалась лише як власність на промислових тварин, їстівні рослини, сировину для виготовлення і знарядь праці й таке інше, не пов'язуючи її безпосередньо з обмеженою територією. До того ж первісні общини постійно перебували в русі, що взагалі зумовлювало тимчасовий характер власності в первісному суспільстві й, і природно, це стосувалося, передусім, промислової території.

На нашу думку, такий підхід ґрунтується на певній модернізації історичного процесу взагалі й поняття власності зокрема. Дійсно, пізньопалеолітичні общини перманентно змінювали свою дислокацію, поступово продовжуючи розпочате ще на світанку людства заселення вільних територій. Однак рухливість ця була відносною. Археології відомо безліч випадків тривалого перебування одного й того ж населення на певній території, чи навіть на одному поселенні. Так, за даними С. М. Бібікова, Мізинське поселення існувало 22 — 23 роки, а Межиріцьке, за підрахунками І. Г. Пі-доплічко, — не менше 20 років. За нашими спостереженнями, відносно стабільним було народонаселення на більшій частині території сучасної України практично протягом всього періоду пізнього палеоліту. Значна

рухливість населення спостерігається лише в період кліматичної нестабільності наприкінці пізнього палеоліту і в мезоліті.

Аналізуючи проблему власності на промислову територію у первісному суспільстві, можна дійти висновку, що це не так уже й важливо, чи була вона «тимчасовою», чи «постійною». Ці категорії в історичній перспективі не є незмінними. Річ у тім, що розуміння власності на «кормову» територію в ранньопервісній общині не було пов'язане з запровадженням якихось кордонів чи навіть просторових обмежень, які б чітко окреслювали власну територію.

Поняття власності на промислову територію у первісній і общині обмежувалось тим, що кожен з її членів, або всі спільно, мали повну свободу («право») користуватися промисловою територією зі всіма природними ресурсами, не тільки пожитками виробництва продуктів харчування, а й об'єктами побуту (печери, сховища тощо), влаштовувати поселення, тимчасові стійбища тощо. Територія ця не обов'язково повинна була мати «залізну завісу», з прикордонниками та митною службою, як це має місце в політичному суспільстві, проте кожен, хто користувався нею, мав знати і поважати її власника, дотримуватись правил і норм, запроваджених цим власником, запитувати у нього дозволу навіть на тимчасовий промисел чи видобуток сировини для виготовлення знарядь праці тощо.

Поряд із колективною власністю на основні засоби виробництва в первісній общині існувала індивідуальна власність на знаряддя праці. Кожен мисливець сам виготовляв собі всі необхідні знаряддя полювання: спис, лук, стріли, сільця, пастки тощо, а також знаряддя обробки мисливської здобичі: скребачки, різці, ножі й ін. Ефективність знарядь значною мірою залежала від того, наскільки вони відповідали індивідуальним особливостям мисливця. До того ж, мисливець з часом звикав до свого знаряддя, пристосовувався до нього, чи сам пристосовував його до своїх звичаєвих засобів користування. Однак індивідуальна власність на знаряддя праці та деякі побутові речі у первісній общині не могла слугувати основою формування суспільних відносин, тому що найчастіше і найефективніше вони використовувались у колективному виробництві. До того ж і наслідки індивідуального виробництва (полювання на невеликих тварин, рибна ловля) також вважались власністю всієї общини.

Таким чином, принципи розподілу продуктів життєзабезпечення та предметів побуту і характер власності на основні засоби виробництва не дають підстав для економічної диференціації та економічного спонукання у первісній общині. Водночас «соціальна» диференціація в общині існувала. Тут, мабуть, правильніше було б сказати «суспільна диференціація», маючи на увазі неоднорідність соціального статусу членів первісної общини.

У первісних колективах, очевидно, виділялися особи з певними здібностями, такі, наприклад, як удачливий мисливець, вправні майстри з обробки каменю і кістки, вольові лідери у полюванні, знавці різноманітних методів лікування, пам'ятливі та дотепні оповідачі переказів і різноманітних легенд та байок, маляри. Вони склали природний авангард соціального організму общини, не маючи жодних економічних переваг. Найчастіше це виявлялося щодо прав на здобич серед вправних мисливців. Наділені авторитетом, шановані своїми одноплемінниками, вони навіть не брали участі в розподілі виготовленої ними продукції, не користувалися правом отримання кращої частини здобичі.

Аналіз фауністичних решток в окремих господарсько-побутових комплексах Добранічівського поселення може слугувати прикладом характеру і принципу розподілу здобичі між мешканцями окремих жител. Так, склад кісток у ямах-схо-дашах біля кожного з жител, за спостереженнями зоологів, утворювався з кісток різних скелетів, більше того — різних їх частин. Складається враження, що мешканці жител «почергово» отримували ті чи інші частини туш тварин, або, згодом, їхні рештки, що в даному випадку не має особливого значення.

Такий характер розподілу спричинював нівелювання матеріального забезпечення мешканців усіх господарсько-по-бутових комплексів, що виключало можливість економічної

та соціальної нерівності серед них і не створювало передумов для виникнення економічної залежності чи примусу.

Проте з розвитком продуктивних сил наприкінці пізнього палеоліту, що виявилось, зокрема, в появі лука і стріл, первісні общини дістали можливість отримувати більш-менш регулярно необхідні життєзабезпечуючі ресурси, що поступово призвело до індивідуалізації промислу, розпаду великих общин, удосконалення соціальних стосунків як у самій общині, так і між ними, появи міжобщинного обміну і налагодження ширших економічних і суспільних стосунків між общинами. Цілком можливо, що здобич індивідуального промислу безпосередньо потрапляла до сімейного «бюджету», тоді як продукти колективної праці продовжували розподілятися рівномірно. Проте виникнення економічної диференціації між членами общини поки що не простежується.

Основним виробничим осередком ранньомезолітичного суспільства була невелика первісна община (до 20-25 чоловік), яка складалася з 3 — 4 малих сімей по 4 — осіб у кожній. Такі общини мешкали на значній відстані на від одної. Проте судячи з того, як зберігалися традиції оформленні мисливської зброї та інших знарядь праці і предметів побуту, вони тривалий час підтримували постійні 'язки між собою. Однак збереження цих зв'язків зумовлюються вже не стільки виробничими потребами, скільки необхідністю підтримувати шлюбно-сімейні стосунки, які регулювалися консервативними традиціями екзогамії.

Важливим аспектом формування соціальних стосунків у первісному суспільстві було усвідомлення статевого і вікового поділу праці й налагодження цілісної системи його регулювання. Зрозуміло, що природний розподіл праці між дорослими й дітьми, з одного боку, і чоловіками та жінками, з іншого помітно позначився на життєдіяльності первісної общини, яка в усіх випадках мала бути міцно згуртованим, однотайним колективом. Це зумовлювало необхідність виховання у кожного члена общини почуття колективізму, підкорення своїх власних інтересів інтересам колективу, засвоєння норм і правил поведінки даному суспільстві та їхнього ідеологічного обґрунтування – різноманітних переказів та релігійних уявлень.

У первісних суспільствах з цією метою була створена цілісна система виховання, що складалася з низки формальних і неформальних розподілів общини на групи дітей та дорослих, чоловіків і жінок, які мали свій статус в общині, свої права й обов'язки, яких вони мали чітко і беззастережно дотримуватись. Зауважимо лише, що якими б не були методи виховання в первісному суспільстві, всі вони передбачали повагу до особистості дитини, врахування можливостей і бажань, неприйнятність фізичних покарань.

За спостереженнями етнологів, у багатьох народів синполітейних суспільств дівчатка і хлопчики до 5 - 7 років виховувались разом. Батьки та інші члени общини приділяли їм багато уваги, гралися з ними, робили їм різноманітні іграшки, фізично їх практично не карали, і вони користувалися повною свободою. Після 6 - 7 років дівчатка і хлопчики здебільшого вибували окремо: дівчатка – матір'ю та жіночим складом общин, хлопчики – батьком та чоловічим складом общини. Соціалізація дівчаток була простішою і менш регламентованою, аніж хлопців. Спочатку вони допомагали матері і сестрам у господарській роботі. Згодом їм доручали доглядати молодшими братами і сестрами, обробляти шкіру та шити одягу малюкам. Десь із 12 - 13 років вони вже виконували всі господарські роботи, як і дорослі жінки. Важливою складовою виховання дівчат була підготовка до шлюбного життя, коли їм відкривали таємниці звичаїв, пов'язаних із шлюбом. Деяко складнішою була соціалізація хлопчиків та підлітків. Конкретні етапи та форми її проходження значно відрізнялися в різних народів, що особливо виразно спостерігається на завершальному етапі переходу від підлітків до групи дорослих чоловіків. Однак за всієї різноманітності форм і етапів просторового і часового проходження соціалізації у хлопчиків, об'єднує спільна ідея – виховати з них вправних мисливців.

На першому етапі (з 6 до 11 - 12 років) хлопчики пере важно виховувались своїми батьками, які проводили «попередню» підготовку своїх синів до складного промислу мисливця. Батьки продовжували виготовляти своїм сина іграшки, але вже у вигляді

списів, луків зі стрілами, палиць, якими вони бавились зі своїми однолітками. Гра хлопчиків цієї вікової категорії вже більше нагадувала сценарій справжнього полювання дорослих, аніж безтурботні дитячі розваги. Головне, все це робилося без будь-якого примусу з боку дорослих, з ініціативи самих хлопчиків. Заключний етап соціалізації підлітків у багатьох народів пов'язується з віковими ініціативами. Зміст і термін їх проходження у різних народів був неоднаковим. Розпочиналися ініціативи здебільшого тоді, коли підліткам ви-повнювалось приблизно 11 — 12 років, а завершувалися в 14 — 15-річному віці. Проте в деяких народів надання повного статусу дорослого і припинення різних виявів опіки відбувалося значно пізніше, іноді навіть після 20 років. За своїм змістом ініціативи мали підготувати підлітка до суцього життя майбутнього мисливця. З початком ініціативи підліток, перш за все, мав пройти під керівництвом досвідчених вихователів «своєрідну школу», де його навчали виготовляти мисливську зброю, користуватися нею, передавали досвід полювання на різних тварин у різних природних умовах. Майбутні сльивці проходили психологічну підготовку сумісності зі майбутніми учасниками справжнього полювання, а також навчалися взаємодопомозі і взаємовиручці, безстрашності і самовідданності, коли цього вимагали інтереси колективу.

Нерідко ініціативи завершувалися серією тяжких і болісних випробувань, коли підліткам навмисне вибивали зуби, робили ка глибоких надрізів на спині, грудях або на обличчі, декілька днів голодувати, а інколи навіть припікали вогнем. Все це мало виховати у майбутнього мисливця хоробрість, витримку, терпеливість, дисциплінованість, вкрай необхідні в повсякденному житті первісного мисливця. На завершення навчання підліткам відкривали таємниці звичаїв та релігійних уявлень первісної общини.

У багатьох випадках ініціативи завершувалися суворим випробуванням у присутності всіх членів общини, чи, принаймні, її чоловічої частини, коли підліток мав показати спроможність стати справжнім мисливцем, гідним членом колективу. Якщо випробування закінчувалося невдачею, він з ганьбою повертався на повторне навчання.

Безперечно, були й інші за змістом і терміном види соціалізації, як у етнографічних народів, так і, тим більше, в аполітейних суспільствах. Вочевидь, немає потреби й далі доводити їх значення та роль у розвитку первісного суспільства. Наостанок, щоб довести унікальність форм соціалізації у кожного народу, наведемо ще один приклад.

Так, у яноама Венесуели та Бразилії дівчатка 4 — 5 років починають допомагати матері, а в 7 — 8 років їх видають за між за 16 — 18-річних юнаків. Фактично шлюб розпочинався після статевого дозрівання дівчини. До того часу вона продовжувала допомагати дорослим жінкам і бавитися зі своїми ровесницями, але вже не в своїй родині, а в родині чоловіка, де вона змалку засвоювала звичаї своєї майбутньої родини. Чоловік її теж мав певні зобов'язання — віддавав частку своєї здобичі в родину дружини. Він також мав дотримуватися певних норм поведінки, зокрема, якнайменше розмовляти з матір'ю своєї дружини (тещею).

Не менш відчутним був і розподіл обов'язків між жінками і чоловіками, який нерідко призводив до своєрідного їх роз'єднання. Як і вікова соціалізація, статевий розподіл обов'язків мав різні прояви у різних народів. У деяких із них він обмежувався лише розподілом праці відповідно до фізичних особливостей чоловіків і жінок, в інших — набував різного рівня статевого «протистояння»: від споживання різної їжі до запровадження своїх свят, обрядів, вірувань, чи навіть створення чоловічих і жіночих таємних «спілок», або «мов». У деяких народів була чітко визначена чоловіча і жіноча власність на знаряддя праці й існували суворі заборони як чоловікам, так і жінкам навіть торкатися «чужих» знарядь.

Проте, незалежно від ступеню формального статевого і вікового розподілу обов'язків у різних общинах, в них не існувало відносин залежності чи примусу між різними як віковими, так і статевими групами, оскільки всі вони займалися в однаковій мірі необхідною і корисною трудовою діяльністю. У цілому соціально-економічні відносини в ранньопервісній общині склалися на основі колективного виробництва і колективної власності на засоби та продукти трудової діяльності. Статевий і віковий розподіл в общині не призводив до відносин залежності чи примусу між різними угрупованнями, які формально існували в ранньопервісній общині і сприяли вихованню гідних членів колективу та збереженню і відтворенню життєво важливих традицій.

7. Шлюб і сім'я

Економічним і соціальним осередком пізньопалеолітичного і мезолітичного суспільства, як уже згадувалося вище, була ранньопервісна община, яка складалася, на думку більшості дослідників, з індивідуальних споріднених сімей. На жаль, ні етнографічні спостереження, ні археологічні матеріали не дають можливості однозначно відтворити характер і структуру сімейно-шлюбних відносин у ранній первісній общині.

Етнологічні концепції ґрунтуються, передовсім, на аналізі їм кровної спорідненості, запропонованому Л. Морганом. системи спорідненості сучасних і синполітейних сус-він поділив на два типи: описові і класифікаційні. В ісових системах, які, здебільшого, характерні для політич-; суспільств, чітко визначені назви окремих родичів — «мати», «батько», «брат», «сестра» й т. ін. У класифікаційних системах, властивих первісним (егалітарним) суспільствам, одним і тим же терміном визначається вся група чоловіків або жінок відповідного віку і шлюбного класу. Тобто дитина терміном «батько» або «мати» називає всіх чоловіків або жінок общини здібного віку своїх безпосередніх батьків, хоча вона чітко розрізняє своїх батьків (батька і матір) від їхніх ровесників в общині. У подальшому така групова спорідненість поширювалася й на родичів жінки або чоловіка, які за нормами екзогамії були представниками іншої родової організації.

Джерело:

Станко В.Н. Історія первісного суспільства [Текст] : підручник / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.

Лекція 8. ПІЗНЬОПЕРВІСНА ОБЩИНА

1. Неолітична революція

Часткова стабілізація господарського, соціального та ультурно-історичного розвитку населення наприкінці мезоліту зумовлювалася, насамперед, тимчасовим підвищенням продуктивності мисливства, що було пов'язано з поширенням лука та стріл, розвитком ускладненого збиральництва, а також широким застосуванням ефективних знарядь праці для обробки його продуктів (зернотерок, товкачів, ступок і т. ін.) та сприятливими кліматичними умовами на початку грілоцена. У свою чергу відносна стабілізація господарства спричинила зростання чисельності і густоти населення, стабільність його етнічного складу, виникнення соціально-економічних структур, які регулювали не тільки внутрішні стосунки в общині, а й відносини між общинами різного рівня спорідненості.

Подальший розвиток суспільства потребував не тільки поліпшення технічного оснащення економіки, а й ретельнішого і цілеспрямованішого використання природних ресурсів обмежених територій, удосконалення внутрішніх і зовнішніх соціальних та економічних стосунків в общинах. Водночас слід зауважити, що в мезоліті вже досить чітко простежується нерівномірність господарського і соціального розвитку населення окремих регіонів ойкумени, зумовлена, передусім, різним складом і енергетичним потенціалом життєзабезпечуючих ресурсів цих регіонів та особливостями їхніх природно-кліматичних умов, що потребувало різних форм виробничих і соціальних зусиль для життєзабезпечення їхнього населення, а також призводило, як уже згадувалося вище, до всіляких локальних чи навіть регіональних криз.

Розв'язання складної економічної ситуації в цих регіонах було можливе лише на шляху трансформації засобів виробництва, пошуків нових джерел збільшення життєво необхідних ресурсів, удосконалення структури суспільства. Все це було реалізоване лише із запровадженням відтворюючого господарства, яке англійський археолог Г. Чайлд розглядає як аграрну (неолітичну) революцію — підґрунтя виникнення цивілізацій.

Разом зі зміною форми економіки у виробництві і побуті запроваджуються нові знаряддя праці, з'являються керамічний посуд, прядіння, ткацтво, удосконалюються система влади та управління в общині, що, у свою чергу, спричиняє трансформацію всієї системи життєзабезпечення, соціальної організації суспільства, його ідеології та духовної культури.

Проте новітні дослідження археологів показують, що всі ці зміни відбувалися поступово. З'ясувалося, що новації в економіці, соціальному житті та побуті суворо не детерміновані в часі, й можуть виникати у різній послідовності. Так, перші прояви відтворюючого господарства в Україні не завжди супроводжувалися виникненням кераміки («докерамічний» неоліт) або нових, зокрема шліфованих, знарядь праці (сокира, мотика тощо). Значно пізніше, ніж в інших регіонах, мешканці степів України освоїли прядіння і ткацтво. І все ж таки слід визнати, що всі корінні зміни, що сталися у неолітичний час в Україні, пов'язані, насамперед, із запровадженням скотарства та землеробства.

З розвитком землеробства та скотарства формується нове розуміння власності на землю, худобу та на продукти виництва. Особливу увагу общини тепер привертає розпо-надлишків продуктів громадського виробництва і промислу окремих представників общини, отриманих понад необхідний колективний продукт. Зростання чисельності общини та ускладнення процесу виробництва потребували вдосконалення системи управління, яка поступово ставала все більш складною та ієрархічною.

2. Виникнення скотарства і землеробства

Визнаючи вирішальну роль відтворюючих форм економіки в подальшому розвитку людства і становленні цивілізації, дослідники по-різному визначають час, передумови і центри виникнення землеробства та скотарства, характер їхнього поширення по земній кулі.

Передусім, існують труднощі з визначенням місця і ролі перших виявів приручення тварин і культивуації рослин у системі господарювання і життєзабезпечення первісного на-ення. Справді, як, наприклад, розцінити приручення собаки, яке, ймовірно, відбулося вже в пізньому палеоліті? Це був початок скотарства, його найранніша форма, чи лише зародження ідеї скотарства — як можливість спільного співіснування людини і тварини, з розвитком якої значно пізніше виникає само скотарство як система життєзабезпечуючо-го господарювання? На думку багатьох фахівців, собака в мисливському господарстві первісної общини — лише помічник людини під час полювання. У такому контексті її приручення можна визначити як один із засобів удоскона-лення мисливсько-збиральницького господарства. Якщо навіть визнати, що приручений собака в пізньому палеоліті міг [•бути використаний і як продукт харчування, то згідно з археологічними даними не тільки пізнього палеоліту, а й мезоліту його питома вага в загальному обсязі мисливської здобичі була мізерною.

Така ж ситуація простежується і з початком культивуації рослин. Етнологам відомі чимало народів, які просто доглядають за природними ділянками диких рослин. У багатьох випадках таке «господарювання» давало значний економічний ефект і, водночас, гальмувало зародження землеробства серед цих народів. Нагадаємо також про широке запровадження в пізньому палеоліті і в мезоліті так званого ускладненого збиральництва, що привело в деяких випадках наприкінці мезоліту навіть до виникнення посуду. Дійсно, як визначити таку форму господарювання, як уже культивуацію, хай ще і диких, рослин, чи як систему ускладненого збиральництва, але вже наближеного до землеробства?

Від з'ясування цих проблем залежить визначення часу виникнення землеробства і скотарства. Деякі дослідники пропонують розглядати становлення відтворюючої економіки як довготривалий поступовий процес, протягом якого вони виділяють щонайменше три етапи:

1. Формування передумов виникнення землеробства і скотарства. Розширення ареалів розповсюдження видів диких тварин і рослин, придатних для приручення та культивуації. Поява примітивних видів культивуації рослин і приручення тварин. Час приручення собаки і запровадження ускладненого збиральництва.

2. Виникнення землеробства і скотарства в певних екологічних умовах окремих

осередків ойкумени. На ранніх етапах у цих осередках відтворюючі форми господарства мали допоміжне, другорядне значення в життєзабезпеченні населення цих регіонів.

3. Землеробство і скотарство стають основою життєзабезпечення населення, відіграють провідну роль у подальшому розвитку суспільства.

Не з'ясовані до кінця й причини виникнення скотарства та землеробства. Так, більшість дослідників вважає основою виникнення відтворюючої економіки господарські потреби суспільства, що розвивається. Проте і в наш час дехто з науковців дотримується висунутої ще наприкінці XIX ст. ідеї про приручення тварин та культивуацію рослин із релігійних потреб, пов'язаних із виконанням певних ритуалів. Деякі дослідники взагалі вважають, що приручення тварин виникло з випадкових дій людини. Таких, наприклад, як утримання окремими людьми тварин-«любимчиків», чи взагалі в процесі розваги дітей із звірятами.

Цей цікавий феномен тяжіння малих звірів різних видів один до одного, і дітей людини в тому числі, поки що залишається недослідженим у психологічній науці. Проте він широко відображений у художній літературі. Згадаємо хоча б «Дитячий дім» С. Маршака, де в зоологічному саду разом розважаються левеня і вовчєня, козеня і ведмежа та інші «діти», або «Мауглі» Р. Кіплінга. Очевидно, є всі підстави вважати, що приручення тварин розпочалося з привадження "їхнього молодняка до стародавніх поселень. І в цьому випадку роль дітей, безперечно, була значною.

Проте більшість сучасних дослідників вважає, що виникнення відтворюючої економіки пов'язане з потребами дальшого розвитку суспільства й, насамперед, із необхідністю надійного і безперервного забезпечення людства життєвими ресурсами, що виникла в умовах кризової ситуації розвитку господарства мисливців, рибалок та збирачів. Однак виникнення землеробства та скотарства не завжди спричинялося екологічною кризою. Необхідні були ще декілька ієредумов.

По-перше. Достатньо високий рівень розвитку технічних засобів і навичок ведення мисливсько-збиральницького господарства, з тим, щоб на початковому етапі доместикації (зміни відношення людини до майбутніх свійських тварин і рослин — догляд за ними, штучне відтворення й т. ін.) забезпечити більш-менш надшне надходження продуктів харчування. Інакше зберегти молодняк та засівний матеріал було б просто неможливо. Такий рівень був досягнутий у мезоліті завдяки широко-запровадженню досконалої технології обробки каменю, кості і дерева, появі ефективної мисливської зброї (лука зі їлами) та нових знарядь для обробки продуктів збиральництва. Це забезпечило, як уже зазначалося вище, хай і тимчасову, проте вкрай необхідну в умовах екологічної кризи їтабілізацію економіки первісних общин, що, зрештою, й кало можливість розпочати відтворення необхідних їттєвих ресурсів.

По-друге. Достатньо високий рівень знання первісною одиною біології тварин і рослин, а також засобів зберіган-продуктів харчування. Набута протягом багатьох тисяч жів практика мисливсько-збиральницького господарства їбезпечила первісній людині надшне знання механізму їмноження тварин і рослин, що відбилося в різноманїт-звичаях і обрядах. Проте цей досвід знадобився первіс-їїй людині лише в критичнш екологічнш ситуації, коли во-їа опинилася перед,дилемою: остаточно спустошити свою їкормову» територію чи почати поступово відтворювати її, впираючись на свої знання. Зрозуміло, що відтворююча еко-їюміка взагалі неможлива без постійного накопичення про-ї-дуктш землеробства і тваринництва, що передбачає наявність глибоких знань і досвіду їх обробки й зберігання.

По-третє. Землеробство і скотарство виникають у пев-демографічній ситуації. Вище було показано, що «коркова» територія певних осередків має різний потенціал біо-їаси, який значною мірою залежить від природно-кліматич-їих умов. Проте навіть регіони з багатим природним потен-їалом біомаси спроможні прогудувати лише обмежену їкїсть населення. У випадках, коли люди споживають їше біомаси, ніж її здатна відтворити природа, виникає Екологічна криза, розв'язання якої можливе або шляхом від-їоду частини населення на інші території, або завдяки за-ї зовадженню штучного відтворення біомаси. Однак не всі дослідники підтримують ідею демографічно-екологічної кризи. Англійські

вчені Р. Брейдвуд та Дж. Мелларт, наприклад, вважають, що виникнення землеробства і скотарства було закономірним наслідком поступового розвитку виробничих технологій і досвіду людини в пізнанні природи.

По-четверте. Виникнення землеробства і скотарства було б неможливим без певного геоботанічного фону. Перш за все, в осередках первинного виникнення відтворюючих форм господарства щонайменше мали бути рослини і тварини, які піддавалися б доместикації. Необхідні були також сприятливі природно-кліматичні умови для запровадження землеробства і скотарства.

Так, із 150 тис. видів наземних тварин людина використовує лише 3 тис. видів. До того ж, не всі придатні для споживання тварини піддаються доместикації, реакція більшості з них на людину «негативна», тобто вони без фізичного примусу не можуть жити поруч із нею. Примусове (кліткове або вольєрне) вирощування їстівних і промислових тварин виникло значно пізніше, з розвитком технічних засобів скотарства.

Що ж до рослин, то більшість із них не дають помітного зростання урожайності, незважаючи на активне втручання в їхню селекцію людини. Сучасні культурні рослини в епоху пізнього палеоліту і неоліту мали певний, досить обмежений ареал природного поширення (про що конкретніше йтиметься нижче), а тому лише в зонах свого природного зростання могли бути доместиковані. Згодом доместико-вані рослини, внаслідок запозичення їх іншими народами, або з інших причин, набули більш широкого розповсюдження. Важливою передумовою виникнення землеробства була наявність сприятливих природно-кліматичних умов і, в першу чергу, родючих ґрунтів, придатних для обробки знаряддями того часу.

Свого часу Микола Іванович Вавилов висунув гіпотезу осередкового виникнення землеробства та окреслив його первинні центри. В наш час більшість дослідників поділяють основну ідею М. І. Вавилова про осередкове виникнення землеробства, щоправда, багато хто з них висловлює сумнів щодо кількості виділених ним осередків. Останнім часом серед дослідників поширилася ідея про відсутність локальної приуроченості виникнення землеробства. І все ж, незважаючи на дискусійність цього питання, визначимо основні осередки первинного становлення відтворюючої економіки.

Безперечно, *найдawnим був східносередземномор-ський (передньоазійський) осередок виникнення відтворюючого господарства*, який простягався від східного узбережжя Сеземного моря до гір Загросу (в Ірані) й від Палестини до Закавказзя. Землеробство і скотарство, як форми життєзапечуючого господарства, тут почали складатися з IX–ЦІ тис. до н. е. Вперше у цьому регіоні були доместиковані пшениця, ячмінь, жито, горох, вика, сочевиця та інші лани. Водночас у горах Загросу були приручені коза і ця. Згодом кіз і овець почали розводити в Палестині і Малій Азії, причому в Загросі і Палестині переважала доместикація кіз, а в Малій Азії — овець. Пізніше, в Південній Анатолії (Туреччина) приручили велику рогату худобу, а кож свиней. Розведення останніх у цьому осередку було досить обмеженим.

Другим первинним осередком становлення відтворюючого господарства був південно-східноазійський регіон (Півден-й Китай, Північно-Східна Індія та Південно-Східна Азія). ерше тут була запроваджена культивування рису та бульбо-одів (торо, ямс тощо). На півдні вирощували хлібне дере-Серед місцевих доместикованих тварин були гаяли (різ-вид биків), буйволи, свині, кури. Становлення землероб-і скотарства відбулося тут у VII — V тис. до н. е.

Третім був східноазійський осередок (Монголія, Примор'я, Північний Китай), де в VII — V тис. до н. е. почали рошувати чумизу. Важливим джерелом білкової їжі були кож домашні кури та собака. Цікаво, що такий невеликий набір доместикованих рослин і тварин виявився тут достат-іим для переходу до відтворюючого господарства. І лише у іругій половині II тис. до н. е. тут поширилися пшениця, ічмінь, рис, велика рогата худоба, вівці та кози.

Становлення відтворюючої економіки в Африці досліджене поки що недостатньо. Попередньо на цьому континенті виділяють три осередки виникнення землеробства і скотарітва, але їх виокремлення є надто суперечливим і поки що недостатньо

аргументованим. Досить чітко простежується початок вирощування в оазисах Південного Єгипту ще у IV тис. до н. е. багаторядного ячменю. Проте більшість дослідників включає цей *північноафриканський* мікроосередок у східносередземноморський як вторинний.

Другий осередок уже суто африканського землеробства виник, на думку дослідників, у середині голоцену в Центральній та Південно-Східній Сахарі, де вперше були Цоместиковані африканське (перлисте) просо та сорго, а ігодом лобія, теф та інші рослини. Походження великої рогатої худоби у цьому регіоні остаточно не доведене, хоча вважається, що тура в Сахарі приручили самостійно, а методи одомашнення овець і кіз, на думку більшості дослідників, були запозичені зі сходу.

У зв'язку з визначенням цього «екзотичного» осередка варто також зауважити, що в наш час усі дикі попередники згаданих вище рослин поширені значно південніше Сахари. Однак сучасними археологічними і палеокліматичними дослідженнями доведено, що в середньому голоцені природні умови в Сахарі були досить сприятливими для розвитку відтворюючого господарства. Згодом із цього регіону скотарство, а також культури перлистого проса і сорго проникли в південніші райони Африки.

Третій осередок первинного землеробства склався в середині голоцену в лісостепових районах Західної Африки (гвінейсько-камерунський), де розпочалася культивация бульбоплодів (ямс), бобових (лобія, воандзея) та олійної пальми. Надалі (IV — II тис. до н. е.) цей осередок підпадає під вплив північніших осередків (сахарського та нігеро-се-негальського), запозичує від них скотарство, а також такі рослини, як рис, росичку, просо та ін., і стає своєрідним центром дальшого поширення відтворюючої економіки в південніші райони Африканського континенту.

Незалежно від Старого Світу досить рано виникли два самостійні осередки землеробства, а згодом і своєрідного скотарства в Америці.

Перший із них виник у горах Мезоамерики (Південна і Центральна Мексика). Його формування відбувалося надзвичайно повільно (з IX по IV тис. до н. е.) з різних, як геоботанічних, так і суспільних, причин. В Мезоамериці вперше була створена культура маїсу (кукурудзи), дикі родичі якої до нашого часу не виявлені, а також розпочата культивация амаранту (щирити), квасолі, гарбуза, перцю та плодів дерев (авокадо, чупандильї, сливи тощо).

Другий осередок первинного землеробства і скотарства в Південній Америці (андський) охоплює гірські та передгірні райони Колумбії, Еквадору, Перу та Болівії, де протягом VII — V тис. до н. е. була розпочата культивация цілої низки бульбоплодів (картопля, батат, маниока, ока, анью), а також зернових (амарант, кіноа та ін.), бобових, гарбузів, перцю тощо. Високогірні бульбоплоди (картопля, ока, анью) були досить родючими, що сприяло формуванню постійних поселень. Проте остаточно стабілізація відтворюючого господарства, насамперед у передгір'ях андського осередка, відбулася лише після запозичення культури маїсу з Мезоамерики.

Найдавніше скотарство на Американському континенті. Фіксується в Андах з VII тис. до н. е. Воно пов'язане з доместикацією лами і альпаки, а згодом тут були приручені датські свинки, гуанако та інші тварини.

Немає єдності серед дослідників щодо часу і шляхів становлення відтворюючого господарства в Європі, в тому числі в Україні. Ще донедавна переважала думка, що земле-гво і скотарство в Європі, насамперед на Балканах, склалось унаслідок міграцій населення або інтродукції [культурних запозичень] із Передньої Азії. Чимало дослід-і сьогодні дотримуються цієї версії. Проте останнім ісом зростає число прихильників (М. Вийнен, Р. Деннел, . Кларк, Я. Козловський та ін.) версії становлення само-іного центру первинного землеробства в Південно-Схід-Європі, перш за все на Балканах.

Ще з часів мезоліту місцеве населення цього регіону доглядало за посівами й широко використовувало для харчування та відгодівлі тварин ячмінь, горох, вику, сочевицю, а згодом і просо. Починаючи з VII тис. до н. е. культурні види зазначених рослин, а також пшениці та емеру широко представлені на неолітичних поселеннях Балкан і суміжних територіях, у тому числі й на поселеннях буго-дністровської неолітичної культури в Україні.

Балкани і Північне Причорномор'я стали своєрідним середком первинного приручення бика, свині та коня. Виде вже зазначалося, що з часів пізнього палеоліту бик на щі України був

не тільки основним об'єктом промислу, й вважався культовою твариною. Кінь і дикий кабан теж ули поширені у степовій зоні Північного Причорномор'я, а початку мезоліту навіть стали на деякий час об'єктами новного промислу. На думку А. Д. Столяра, саме в цей період відбулася доместикація свині. У VIII — VII тис. до н. е. в степах Причорномор'я і на Балканах розпочалася домести-ція тура. Пізніше, ймовірно, в Південній Європі був до-сестикований муфлон (дика вівця). Дехто з дослідників вважає, що вівця була запозичена з Передньої Азії. Як би то не *що*, у степах України вівці поширилися пізніше, ніж бик, свиня та кінь, і на ранніх етапах розвитку відтворюючої еко-юміки становили незначний відсоток домашньої худоби. На відміну від степової зони, де відтворююча економіка складалася, переважно, на місцевій основі, в Закарпатті та в лісостеповій зоні Прикарпаття і Волині землеробсько-ско-арська економіка створювалася завдяки прийшлому населенню, яке поступово, з V тис. до н. е., мігрувало на ці території з Південної і Центральної Європи. На тривалий час зичорноморські степи та Прикарпаття і Волинь стануть своєрідним осередком, з якого елементи відтворюючого господарства поширювалися на інші території України.

Разом із тим на значній частині території України досліджені неолітичні пам'ятки V — IV тис. до н. е., на яких у значній кількості знайдені керамічний посуд, шліфовані знаряддя праці (сокири, мотики, долота тощо), пристрої для прядіння і ткацтва. Водночас археологічні дані переконливо свідчать, що мешканці цих поселень не запроваджували ані землеробства, ані скотарства.

Така особливість історичного розвитку населення лісостепової смуги Центральної і Східної України зумовлювалася, насамперед, якістю природних ресурсів регіону, які повністю забезпечували прогресивний розвиток суспільства на базі привласнюючої економіки. Багата рибою повноводна річкова мережа лісостепу, теплий клімат і родючі ґрунти створювали сприятливі умови для розвитку рослинності та тваринного світу. Запас зоомаси тут у п'ятеро перевищував зоомасу степів.

Природне оточення, багате на життєві ресурси, давало можливість общинам не тільки забезпечувати себе необхідними продуктами споживання, а й отримувати їх у значно 'більшій кількості. Це сприяло розвитку раціональних знань та духовної культури, що знайшло своє відображення і в зазначених новаціях. Поступово і в ці райони України проникають елементи відтворюючої економіки. Різними шляхами до III тис. до н. е. більша частина населення, що мешкала на території України, тією чи іншою мірою засвоїла землеробство і скотарство. Однак переважаючим чинником життєзабезпечення населення на всій території України землеробство і скотарство стали значно пізніше.

По-різному розвивалася господарська ситуація в інших регіонах світу. В деяких із них землеробство і скотарство за короткий час після свого виникнення витіснили привласнюючі форми господарства і стали домінуючими в життєзабезпеченні місцевого населення (Західна і Південна Азія, Південно-Східна Європа тощо), в інших — вони ще тривалий час залишалися допоміжними видами виробництва. В деяких місцевостях відтворюючі форми господарства взагалі не були запроваджені і забезпечення населення життєвими ресурсами ґрунтувалося на спеціалізації та інтенсифікації мисливства, рибальства і збиральництва.

Наведемо лише декілька характерних прикладів. Так, збирачі саго на р. Сепик (Нова Гвінея) завдяки інтенсифікації процесу виробництва отримували такі високі врожаї цієї культури, що могли забезпечувати цим продуктом не тільки себе, а й своїх сусідів. Спеціалізація господарства дала змогу цій групі папуасів значно випередити за рівнем соціального розвитку навіть деяких ранніх землеробів Меланезії. Така ж специфіка еволюції виробництва простежена етнологами у рибалок швічно-західного узбережжя Америки (хайда, нутка, селиш та ін.), мисливців на морського звіра (ескімосів, коряків, алеугів), збирачів пшениці Південної Туреччини та ін. І хоча на ранньому етапі свого становлення і розвитку землеробство та скотарство ще не могли створити сприятливіших умов для подальшого вдосконалення соціальних і суспільних структур первісної общини, ніж деякі види привласнюючої економіки вищих мисливців, рибалок і збирачів, у подальшому розвиток народів з відтворюючими формами господарства пішов значно вищими темпами. Справа в тому, що специфіка землеробства з самого початку потребувала інших господарських і соціальних відносин

у суспільстві (формування поняття власності на землю, тіснішої кооперації праці та її регламентації як по сезонах, так і по виробничих циклах, поступового запровадження розподілу відповідно до трудового внеску).

3. Соціально-економічні відносини

Запровадження землеробства та скотарства, а також інтенсифікація і спеціалізація привласнюючого господарства в неоліті й енеоліті супроводжувались стабілізацією економіки первісної общини, а згодом і виробництвом надлишкового продукту та виникненням так званої престижної економіки. Поряд із цим зазнають подальшої еволюції соціальні та суспільні стосунки в общині: виникають нові форми власності, сімейних стосунків, управління, влади тощо.

Організаційною основою господарства пізньопервісної общини залишилась проста кооперація зі статевим поділом праці. Проте як сама виробнича кооперація, так і статевий розподіл праці зазнають суттєвих змін.

Насамперед зазначимо, що поширене в узагальнюючих працях й особливо в підручниках уявлення, що землеробство на початкових етапах свого розвитку було переважно жіночим заняттям, не має під собою реальної історичної підоснови, окрім хіба що бажання деяких дослідників цим «положенням» підкріпити застарілу концепцію про первинність материнського роду, чи навіть матриархату в історії суспільства.

Насправді землеробство повсюди засноване на кооперації чоловічої та жіночої праці. Співвідношення обсягу і видів праці різних статевих груп у проходженні землеробського циклу в різних народів було і залишається різним: від помітного превалювання чоловічої праці до, навпаки, помітного переважання жіночої. Така розбіжність зумовлювалася як природно-кліматичними умовами, так і виробничими традиціями. В усіх випадках на долю чоловіків випадали найбільш трудомісткі види робіт (підготовка ґрунту під засів, виробка грядок, первинна розчистка землеробського поля тощо). В багатьох випадках чоловіки допомагали жінкам і в догляді за посівами та в збиранні урожаю.

І, навпаки, у ранньому скотарстві значну роль відігравали жінки. Більше того, деякі дослідники взагалі вважають, що приручення тварин було справою жінок і дітей. І лише згодом догляд за тваринами перейшов до юнаків і підлітків, як це спостерігається у народів Східної Африки. Проте й у —цих народів, де чоловіки домінують у догляді за тваринами, [частка жіночої праці у тваринництві залишається значною, особливо в переробці продуктів харчування.

Поряд із простою кооперацією в пізньопервісній общині і простежується статева спеціалізація праці. Так, серед деяких землеробів лише чоловіки займалися вирощуванням соціально престижних культур, які споживалися на важливих, особливо престижних церемоніях. Існували й інші форми і види статевої кооперації і спеціалізації, що охоплювали всі сфери життя первісної общини. Так, будівництво жител було справою чоловіків, а виготовлення керамічного посуду, і переважно, — жінок і т. ін. У деяких общинах простежується вже реміснича спеціалізація, коли вправні ремісники звільнялися від участі у виробництві продуктів харчування. Проте вони мали забезпечувати общину своїми ремісничими виробами: пасками, сіллю, барабанами, культовими прикрасами тощо. З часом набула поширення і спадкоємність деяких екзотичних ремісничих спеціалізацій. Особливого значення в період пізньопервісної общини набув міжобщинний розподіл праці, котрий сприяв розширенню форм обміну, значення якого в подальшому розвитку суспільства важко переоцінити.

Розвиток землеробсько-скотарського виробництва сприяв зміцненню довготривалої осілості, яка, у свою чергу, обмежила доступ різним общинам до деяких природних ресурсів, необхідних не лише в повсякденному виробництві (кам'яна сировина для виготовлення знарядь праці), а й для виготовлення окремих екзотичних (престижних) виробів. І Водночас подальша інтенсифікація виробництва сприяла і накопиченню надлишків продуктів. Таким чином, якщо обмежений доступ окремих общин до природних ресурсів ро-ібив обмін бажаним, чи навіть необхідним, то виробництво » надлишків продуктів сприяло його реалізації.

З розвитком осілості і зростанням ізоляції общини обмін КНабував важливого соціального значення, адже він застосовувався між общинами не лише з однаковим рівнем соціального й економічного розвитку, а й менш розвиненими, що сприяло стабілізації життєдіяльності останніх і подальшому розвитку виробництва перших.

Археологічні та етнологічні джерела дають можливість відтворити розвиток системи обміну в ранньоземлеробських племен. Типові для пізньопервісної общини системи обміну, які охоплювали різні категорії спільнот, існували в моту Нової Гвінеї. Перша система була запроваджена усередині самої спільноти моту, де обмін вівся між найближчими сусідами на основі партнерства, тобто окремі люди, або групи, постачали один одному надлишкові продукти, а натомість отримували інші, необхідні їм. Іноді окремі вироби виготовлялися майстрами на замовлення. Друга і третя системи охоплювали вже обмін між племенами. І якщо обмін між сусідніми племенами нерідко проводився безпосередньо невеликими групами представників общин, чи навіть індивідуально, то для обміну з далекими племенами створювались спеціальні торговельні експедиції.

Постійне повторення обмінних операцій спричинило спочатку їхню регулярність, а згодом і необхідність як суспільного процесу, що в багатьох випадках було пов'язано не тільки з екологічними чи природно-географічними чинниками, а й із спеціалізацією общинного та індивідуального виробництва. З часом принаймні частина продуктів первісного виробництва починає виготовлятися спеціально для потреб обміну, що стимулювало подальший суспільний розподіл праці. Все більшого значення набувають соціальні чинники, які визначають розвиток потреб на речі, що не є життєво необхідними.

Важливим моментом розвитку обміну було виникнення певних обмінних еквівалентів — «первісних грошей». У різних народів функції «первісних грошей» виконували різні речі чи навіть живі істоти (черепашки, собачі зуби у вигляді низок, браслети, намиста, циновки, пташине пір'я, свині, худоба взагалі). Однією з важливих особливостей «первісних грошей» було те, що вони ще не набули загального статусу як засоби обміну чи платежу і не витиснули інші засоби обміну. Тому в різних системах обміну навіть в одному суспільстві могли використовуватись декілька еквівалентів поряд із натуральним обміном. Іншою важливою особливістю «первісних грошей» була їхня поліфункціональність. Крім обслуговування обміну, вони стали атрибутами багатства, символами високого соціального становища їх власників, а крім того слугували прикрасами, амулетами, використовувались у релігійних ритуалах і церемоніях.

¹ У цілому обмін у пізньопервісній общині виконував не лише господарські, а й соціальні функції і відіграв важливу роль у розвитку всієї системи суспільних відносин.

Зростання продуктивності праці в пізньопервісній общині поступово привело до помітного збільшення надлишкового продукту, що, у свою чергу, сприяло розширенню трудового розподілу продуктів виробництва, а згодом і парцеляції власності. Насамперед, визначимо три принципово важливі зміни, пов'язані з системою власності в пізньопервісній общині, що відбулися у зв'язку з запровадженням від-, творючої економіки.

1. Диференціація власності на створену своєю працею і отриману від предків. Першу категорію становили знаряддя праці, хатнє начиння, посуд, худоба, дерева тощо, другу - земля. Це сталося завдяки тому, що земля стала основним засобом виробництва.

2. Виникнення порядку спадковості власності чого практично не було в ранньопервісній общині, коли особисті речі померлого знищувались, а парцельної власності на землю ще не існувало.

3. Формування сімейної власності, що виникла як наслідок розвитку перших двох форм власності.

Економічну основу суспільства, як і раніше, становила колективна власність на землю (з розвитком землеробства один із найважливіших засобів виробництва продуктів життєзабезпечення), проте здебільшого це вже була колективна власність не общини, а роду. В більшості первісних народів вважалося, що земля передається людям предками тому *и* слід обережати й ретельно обробляти. Вона ніколи ніким і ні за яких обставин не може бути відчужена, а в повній цілості має бути передана нащадкам.

Земля, як власність роду, ретельно оберігалась усіма родичами з тим, щоб вона не опинилася за межами його впливу. Фактично земля була власністю дорослих членів роду які розподіляли її на окремі ділянки між сім'ями чи іншими представниками роду, котрі мали право лише користуватися своїми ділянками. В окремих випадках землею могли користуватися також не члени роду (жінки або чоловіки споріднених родів), проте вони не мали права власності а тим більше права передавати у спадщину ділянки, якими вони певний час користувалися.

Інші засоби виробництва та предмети споживання, створені своєю працею - худоба, дерева, знаряддя праці тощо ставали особистою власністю і здебільшого відчужувались а в багатьох випадках могли передаватися у спадщину Проте за традицією у багатьох народів особисті речі померлого ще тривалий час знищувались.

Переважання родової власності накладало своєрідний відбиток на розподіл продуктів харчування. Рівнозабезпечуючий розподіл, що домінував у ранньопервісній общині запроваджувався тепер лише в екстремальних умовах, переважно серед родичів по крові або шлюбу. Повсякденно землеробська продукція в пізньопервісних общинах споживалася в самих домогосподарствах, тобто там, де вона й вироблялася. Водночас у деяких землеробських общинах мисливська, а іноді й рибальська здобич за традицією розподілялася між усіма домогосподарствами общини. Таким чином, у ранньоземлеробських общинах простежується два види розподілу: щодо землеробської продукції діяли вже нові норми трудового розподілу, вироблені в умовах відтворюючої економіки, а щодо мисливсько-рибальської — старі, що дісталися у спадщину від попередньої епохи.

Індивідуалізація та інтенсифікація праці, зростання виробництва надлишкових продуктів, запровадження нових форм власності й, передусім, особистої власності на продукти індивідуальної праці, а також нових форм розподілу продуктів сприяли виникненню нових соціально-економічних стосунків, так званої престижної економіки.

У ранньоземлеробських общинах надлишкова продукція, як правило, накопичувалась і, в певний момент, витрачалася на організацію бучних бенкетів, свят та церемоній соціально престижного і релігійного значення. Не випадково етнологи вже давно звернули увагу на непомірний розквіт церемоніально-культурної сфери в землеробсько-скотарських суспільствах неолітичного часу.

У свою чергу потреба в надлишках продукції для проведення бучних банкетів певною мірою стимулювала подальший розвиток виробництва, його інтенсифікацію і спеціалізацію. Так, у деяких общинах для забезпечення престижною продукцією бучних банкетів розчищалася навіть окрема ділянка, на якій вирощувалися особливі види рослин. У скотарських суспільствах соціально-престижною цінністю стали великі стада добре доглянутої худоби.

Специфічною формою престижної економіки був даро-обмін, який виник ще за часів пізнього палеоліту, а набув поширення в землеробсько-скотарських суспільствах. Дарунками могли бути не тільки речі, що мали споживчу цінність, а й предмети на перший погляд зовсім непотрібні. Да-рообмін проводився як у межах однієї общини, так і між спорідненими, чи навіть зовсім чужими родами і племенами. Обмінювалися подарунками індивідуально і групами, чи навіть родами. Основою первісного дарообміну був принцип реципрокальності — взаємності, еквівалентності обміну предметами або послугами. Від щедрості дарунка залежав рівень поваги і престижу дарувальника в суспільстві.

Функції престижної економіки були різноманітними. З одного боку, престижна економіка сприяла розвитку системи взаємодопомоги й гарантувала общинникам матеріальну підтримку в нещасних випадках. Крім того, дарообмін сприяв удосконаленню системи шлюбних стосунків, а також запровадженню соціальних градацій у суспільстві як по вертикалі, так і по горизонталі.

Річ у тім, що в ранньоземлеробських суспільствах справні господарі для підвищення свого соціального статусу почали запроваджувати дарообмін з «переплатою», тобто за власний «рахунок» влаштовувати бучні бенкети. З таких «дарувальників» складався невеликий поки що соціальний прошарок, який уже по-новому забарвлював взаємовідносини між членами общини. Поступово починає створюватись вертикальна ієрархія соціальних стосунків.

Водночас виникає і нова категорія — «багатство», яка на початковому етапі сприймалася як соціальна категорія, тобто наявність справного господаря, сильного лідера, захисника общини. Згодом поняття «багатство» стали поширюватися на надлишковий продукт, завдяки якому лідер намагався здобути якнайвищий соціальний статус в общині, а також за її межами.

Міжобщинний обмін подарунками усередині етнічних спільнот (племен) зумовив формування своєрідної ієрархії між общинами та їхніми лідерами, так званої горизонтальної ієрархії. Як вертикальна, так і горизонтальна ієрархія з часом набули важливого значення, особливо на ранньому етапі виникнення політичних структур.

Однак престижна економіка в ранніх землеробів і скотарів мала ще суперечливий характер. З одного боку, вона стимулювала ініціативу, спеціалізацію, запровадження нових засобів господарювання, що давало можливість отримати надлишковий продукт, який сприймався як багатство і став важливим стимулом подальшого розвитку виробництва. З іншого — етнологи наводять випадки, коли престижний сектор, навпаки, завдавав шкоди життєзабезпеченню общини. Так, папуаси о. Колепом надавали перевагу голодуванню, задовольняючи свої потреби убогою їжею, аби виростити бульбоплоди ямсу для престижних банкетів.

У всіх випадках розвиток престижної економіки в пізньопервісній общині ще стримувався глибокими традиціями первісного суспільства й, насамперед, традиційними нормами розподілу. Досить часто надлишковий продукт узагалі розподілявся рівномірно між усіма членами общини. Колективна власність на землю перешкоджала її перерозподілу, що стримувало накопичення багатства лідерами, оскільки вони обмежувалися в засобах виробництва. Значною залишалася й частка колективної праці. Слід брати до уваги й такий чинник, як пограбування посівів і отар землеробів та скотарів їхніми сусідами — первісними мисливцями і збирачами. Потрібен був ще час для широкого впровадження ефективних методів відтворюючої економіки, щоб досягнути регулярного надходження надлишкового продукту й перетворення його на приватну власність — основу майбутніх глобальних перебудов у суспільстві.

Так чи інакше, слід визнати, що важливим **наслідком поступового розвитку відтворюючої економіки була стабілізація життєзабезпечення людства**, яка, у свою чергу, сприяла утвердженню осілості. Ці найважливіші складові елементи життєдіяльності суспільства стимулювали помітне зростання чисельності і густоти населення в неолітичний час.

За підрахунками американського демографа Е. Дивея чисельність населення земної кулі у верхньому палеоліті (25 000 р. до н. е.) становила 3,34 млн чоловік, у мезоліті (10 000 р. до н. е.) — 5,32 млн, а в неоліті (6 000 р. до н. е.) — 86,5 млн чоловік. Навіть беручи до уваги певну умовність цих підрахунків, не можна не помітити різкий стрибок чисельності населення між мезолітом і неолітом. Так, усього за 4 тис. років після утвердження відтворюючої економіки чисельність населення земної кулі зросла в 16 разів, тоді як за 15 тис. років епохи ранньопервісної общини, в умовах привласнюючого господарства, вона збільшилася лише в 1,5 рази. Різкий стрибок чисельності населення в неоліті дістав назву «демографічної революції».

Важливого значення набуває, починаючи з цього часу, зростання густоти населення, насамперед, в екологічно сприятливих для розвитку землеробства і скотарства регіонах. Пізніше інтенсифікація землеробства і скотарства, а також зростання чисельності та густоти населення спричинили тут початок урбанізації в суспільстві й виникнення перших міст.

4. Шлюб та сім'я

Зрозуміло, що з часу свого виникнення шлюб і сім'я стали найважливішим інститутом відтворення людства. Вище вже згадувалося, що престижна економіка сприяла формуванню широкої соціальної мережі, включаючи шлюбні стосунки, із залученням не тільки родичів, а й свояків у систему підтримки соціального лідерства, а згодом й усієї ієрархічної структури суспільства.

Форма шлюбу в період пізньопервісної общини у порівнянні з шлюбом ранньопервісної общини практично не змінилась. Шлюб залишався парним і міг бути легко розірваним за бажанням кожного із подружжя. На відміну від попередньої стадії, більшого поширення набула

полігнія (багатоженство), особливо сороратна — шлюб із двома чи більше сестрами одночасно, а пізніше — з сестрою померлої жінки. Широке запровадження полігнії відбувалося, насамперед, серед землеробських племен, в яких значно зросла питома вага жіночої праці. У вищих мисливців, рибалок та збирачів, навпаки, подекуди зберігалась поліандрія, перш за все левіратна — шлюб із двома чи більше братами, а пізніше — з братом померлого чоловіка.

Однак традиційні форми шлюбу в період пізньопервісної общини набули нового змісту. Практично в цей період зникає кроскузенний (перехресно-кузенний) шлюб — шлюб із дочкою брата матері або дочкою сестри батька, поширений у ранньопервісній общині, який локалізував шлюбні зв'язки в межах екзогамного колективу — споріднених родових організацій. З часом соціальні зв'язки між спорідненими родами, охопленими раніше кроскузенним шлюбом, зміцніли і не потребували надалі укріплення через шлюбні стосунки. Тому шлюб почав використовуватись для налагодження соціальних зв'язків за межами традиційної екзогамії спільноти — родів, що підтримували між собою шлюбні зв'язки.

Винесення шлюбу за межі кроскузенної «єдності» свідчило про зміцнення самостійності сім'ї та упорядкування власницьких відносин. Водночас зникнення кроскузенних шлюбів порушило господарський баланс між общинами і домогосподарствами. Насамперед, це стосувалось жінок, праця яких високо цінувалася в первісному суспільстві. У зв'язку з одруженням жінки, домогосподарство, яке її виростило й виховало, втрачало робітницю, що потребувало певної компенсації її праці. У ранніх землеробів така компенсація втрати робочої сили нам відома у двох формах: відробіток за жінку; шлюбний викуп.

Відробіток за жінку здебільшого запроваджувався при матрилокальному поселенні подружжя, а шлюбний викуп — при патрилокальному чи авункулокальному — поселенні подружжя у брата матері. Проте ця система не стала остаточною нормою. У більшості випадків форма компенсації залежала від рівня багатства суспільства і, зокрема, родичів подружжя. Шлюбний викуп, як правило, запроваджувався в суспільствах, де значного розвитку набував дарообмін, а з ним і налагоджена система еквівалентів та цінних подарунків.

- Однак варто зазначити, що заздалегідь вироблених норм шлюбної компенсації в первісності не існувало. До певної міри форма компенсації залежала від шлюбних традицій і конкретних обставин формування сім'ї в окремих суспільствах. Адже різні форми компенсації мали місце ще за часів пізнього палеоліту і, безперечно, накладали певний відбиток на пізніші форми шлюбного ритуалу. В таких випадках елементи обох форм шлюбної компенсації могли запроваджуватись разом, не будучи жорстко пов'язаними ані з локалізацією домівки подружжя, ані з рівнем розвитку дарообміну та багатством майбутнього подружжя. Хоча, за спостереженнями етнологів, багатство все частіше почало пересилювати традицію.

Шлюб, окрім кооперації зусиль подружжя у праці й вихованні дітей, сприяв налагодженню тісних соціальних, а іноді й господарських стосунків між родичами молодих. Тому останні не тільки брали активну участь в організації самого шлюбу, а й докладали значних зусиль для формування певної соціальної, а згодом і матеріальної підоснови майбутньої сім'ї.

Так, брати молоді були зацікавлені влаштувати шлюб своєї сестри таким чином, щоб згодом самим отримати жінок на умовах меншої залежності від свояків. Майбутній лідер був зацікавлений в підтримці не просто свояків, а таких, які мали помітний вплив у общині. З розвитком системи шлюбного викупу молоді потрапляли досить часто в залежність від родичів, які допомагали їм внести викуп. Нерідко в таких випадках молода сім'я витратила декілька років, щоб компенсувати витрати родичів на шлюбний викуп, який вони допомогли внести чоловікові.

В таких умовах формування шлюбних стосунків мало різні прояви. В одних випадках не лише чоловіки, а й жінки мали право вільно вибирати подружжя. В інших — бажання жінки взагалі не враховувалось. Траплялися випадки, коли заручення відбувалось з маленькою дівчинкою і наречений брав участь у її вихованні. Нерідко молоді взагалі усувалися від формування подружжя, а за них усе вирішували родичі. Існували й інші різні обмеження, наприклад, парубок міг вимагати шукати йому наречену за межами своєї общини.

В період пізньопервісної общини розвинулася й весільна обрядовість. Раніше, як правило, весільних церемоній взагалі не існувало, так само як і спеціальних понять «шлюб» і «розлучення». Молоді просто повідомляли батьків та общину про своє бажання стати чоловіком і жінкою. Були й

інші форми «простих» шлюбів. Так, у йекуана наречена, а згодом дружина готувала своєму чоловікові спеціальний напій «сутака». Якщо жінка бажала розлучення, вона просто пере-авала готувати чоловікові «сукутака». У деяких народів іюбна церемонія зводилася до обрядового викрадення на-ченої, причому в одних випадках це робив сам наречений, інших — його батько. У деяких народів шлюб вважався їтим лише після народження дитини. Особливого значення набули церемонії одруження у надів, серед яких був запроваджений викуп за наречену. ебільшого в цих суспільствах одруження відбувалося при->дно, на шлюбну церемонію запрошувалось багато людей, і під час весілля обмінювалися подарунками (прикрасами, пташиними перами, майстерно виготовленими сокирами). На думку дослідни-ї, такі шлюбні церемонії започаткували весільну обрядо-ї вість. Після укладення шлюбу в однородових общинах одному з подружжя доводилося залишати рідне поселення: чоловікові за матрилокального (уксорилокального) і жінці за патрилокального (вірілокального) або авункулокального шлюбу. Однак у багатородових (гетерогенних) общинах, де не заборонявся шлюб між групами неспоріднених сімей, молоді хоча й переходили в інший дім, проте залишалися в межах своєї общини. Це давало можливість молодим підтримувати близькі стосунки й надавати допомогу своїм рідним. Іноді чоловіки відвідували своїх сестер, влаштовуючи собі відпочинок. У різних суспільствах сім'ї улаштовувалися теж по-різному. Частіше за все подружжя мало свій дім чи, принаймні, свій куточок у великих будинках-общинах. Так, ірокези бу-ї дували довгий багатокамерний дім (овачиру), в якому кож-ї на сім'я мала свій відсік із вогнищем. У деяких суспільствах кожен із подружжя мав свій дім: чоловік мешкав в одному будинку, а жінка з дітьми — в іншому. В деяких суспільствах подружжя працювали кожен на своєму городі і навіть їли окремо.

З розвитком трудового розподілу, коли батьки дістали можливість матеріально забезпечувати своїх дітей, сім'я здобуває більшу соціально-економічну самостійність, відбу-ї вається зміцнення парної сім'ї. Розлучення стають рідкістю. В землеробських суспільствах вони не перевищували 7 %. Розлучену жінку опікали родичі її колишнього чоловіка, аби вона з дітьми не покинула їх рід. У суспільствах, де процес зміцнення економічної самостійності набував певного рівня, спостерігалася поступова інтеграція жінки в рід чоловіка, її навіть починали іменувати за родом чоловіка.

Вище вже згадувалося, що в пізньопервісній общині набули поширення полігамні шлюби. Вони, як відомо, існували в обмеженій кількості і на попередньому етапі розвитку суспільства. Ширше запровадження їх у ранньоземлероб-ських общинах, насамперед, полігнії (багатоженства), мало дві причини: 1. Велике значення жіночої праці в землеробстві та скотарстві: чим більше жінок мав чоловік, тим більше він міг накопичити багатства, яке відіграло вирішальну роль у здобуванні соціального лідерства. 2. Володар кількох жінок публічно демонстрував свої здібності як економічного, так і соціального плану й, таким чином, досягав високого становища в суспільстві.

На завершення розгляду шлюбно-сімейних відносин у пізньопервісній общині з'ясуємо статус жінки і чоловіка?, в сім'ї. За існуючою історичною традицією вважається, що значна роль жінки в землеробському господарстві забезпечувала якщо не більші, то принаймні рівні з чоловіком права в сім'ї і суспільстві. Дійсно, в межах свого роду жінки мали ршні права з чоловіками на родову власність. Проте в подальшому розмежуванні сфер впливу жінки, внаслідок суспільного розподілу праці, набували переваги лише в господарстві, а чоловіки — в соціальній сфері. Така нерівність прав і обов'язків простежується і в сімейній сфері.

Традиційно вважається, що в землеробських суспільствах з матрилокальним поселенням подружжя, де чоловіїси були чужинцями, жінки, які становили кістяк місцевих родичів, нібито мали права господинь. Насправді, як з'ясували етнологи, соціальна сфера і в цих общинах була в руках чолові-ків-чужинців, а жінкам залишалось, як і завжди, домінування в господарстві та домашній сфері. Більше того, жшки самі допомагали своїм чоловікам готувати пишні банкети, завдяки яким останні здобували престиж у суспільстві. Слід зауважити, що неодружених чоловіків у первісному суспільстві не поважали й вони здебільшого були неповноправними.

В подальшому, як буде показано в останньому розділі, чоловіки поступово почнуть домігувати в господарській і домашній сферах, що, зрештою, привело до виникнення моногамної сім'ї і формування приватносім'їної власності.

Общинно-родова структура, організація влади і управління. З переходом до відтворюючого господарства структура суспільного устрою практично не змінилась, проте значно ускладнилась. Як і раніше, основними складовими суспільства були община і рід.

Соціально-економічною основою суспільства залишалась община: територіально замкнене поселення первісних людей, об'єднаних кооперацією трудової діяльності з метою життєзабезпечення її членів, а також єдиними нормами соціальної поведінки і системою самоврядування. За своєю структурою общини поділяються на кілька типів. Так, за соціальними ознаками дослідники виділяють однородові і ба-гатородові (гетерогенні) общини, а за системою розселення — компактні селища і хутори.

Однородові общини виникли ще в пізньому палеоліті. Вони формувалися з близьких родичів, частіше всього по батьківській лінії (патрилійній), рідше по материнській (матрилійній). Крім родичів — основи родової общини — до її складу входили адаптовані за шлюбом жінки в патрилійнійних і чоловіки в матрилійнійних общинах, а також відповідно сестри і доньки до заміжжя або брати і сини до одруження. З розвитком етнічної самостійності сім'ї адаптовані члени общини за шлюбом іноді з самого початку або згодом теж входили до її родового ядра.

Однородові общини, як правило, були невеликими і, здебільшого, зустрічались серед вищих мисливців, рибалок і збирачів. Для свого відтворення вони за нормами екзогамії мали постійно підтримувати контакти з іншими общинами. Саме в таких общинах парубки мали шукати собі наречених за межами свого стійбища.

Багатородова (гетерогенна) община складалася з сегментів (груп представників одного роду) багатьох родів і могла на відміну від однородової існувати відносно автономно, оскільки шлюб між представниками різних родових сегментів не тільки не заборонявся, а навіть заохочувався. Так, шлюб між представниками різних родових груп усередині багатородової (гетерогенної) общини, по-перше, не порушував екзогамію, а по-друге, сприяв матеріальному і соціальному зміцненню самої общини, оскільки подружжя, незалежно від місця поселення (патри-чи матрилокальному) залишалися в общині зі своїм майном, перебували поблизу своїх родичів і мали змогу надавати всіляку підтримку одне одному.

За розміром це були великі поселення, в яких мешкало від 100 до 1000 — 2000 і навіть більше чоловік. Такі поселення могли виникати, з одного боку, в екологічно сприятливих умовах, в долинах великих річок, багатих на родючі ґрунти, рибу, зарості їстівних рослин, а з іншого — в місцях, де розвиток землеробства потребував високої кооперації праці для спорудження трудомістких іригаційних і дренажних систем тощо.

Структури гетерогенної і однородової общин принципово відрізнялися. У багатородовій общині не було об'єднуючого ядра родичів, оскільки вона складалася з окремих, не споріднених між собою груп. Такі групи створювалися з родичів по одній лінії, походили від одного пам'ятного предка і були частиною великого тотемного роду, тепер розпорошеного між різними общинами, як багатородовими, так і од-нородовими. Такі групи дістали в науковій практиці назву «лінідж» або «субклан».

В умовах відтворюючої економіки значно змінилися й функції родової організації. Вона стала, як було показано вище, сегментарною: існували роди (клани) з екстериторіальною локалізацією внаслідок екзогамії, і їхні сегменти-лі-ніджі (субклани), локалізовані в конкретних селищах бага-тородової або однородової общини. Сам рід (клан) в нових соціально-економічних умовах виконував дещо інші функції. Він не тільки регулював на стадії пізньопервісної общини шлюбні стосунки (екзогамія), а й забезпечував уже такі новації, як спадковість майна, власність на землю тощо. Лі-ніджі поступово стали центрами домогосподарств, де родичі діставали соціальну і матеріальну підтримку. В лініджах практично забезпечувалось регулювання повсякденної діяльності й безпосереднє життєзабезпечення родичів. Серед дослідників навіть існує думка, що рід як соціальна організація виник не в пізньому палеоліті, а лише в неоліті, на стадії пізньопервісної общини.

Зрозуміло, що в нових умовах розвитку общинно-родової організації налагодження господарських і соціальних стосунків між лініджами (субкланами) в багатородових (гетерогенних) общинах потребувало вироблення особливих механізмів згуртування, консолідації і кооперації, які б перетинали не такі вже прості «кордони» окремих родів і, перш за все, їхніх хегментів (лініджів) у общині. Саме тому, насамперед, у багатородових общинах виникали такі соціальні інститути, як таємні чоловічі та жіночі спілки, вікові класи, общинні церемонії, в тому числі й весілля, тощо. Тут частіше запроваджувалися й пишні банкети.

Статевісний розподіл праці в пізньопервісній общині набув подальшого розвитку і в багатьох випадках супроводжувався специфічним відокремленням статевих і вікових груп в общині і згуртуванням їх у своєрідні спілки зі своїми правилами, нормами поведінки, правами і обов'язками, таємними обрядами тощо. Згодом, унаслідок закріплення осілості, а також необхідності зміцнення соціальних зв'язків між членами общин, особливо багатородових, відбувається інституалізація таких груп (спілок), що іноді супроводжувалося спорудженням окремих будинки* (для парубків, для чоловіків), рідше — для жінок).

Найбільш поширеними були будинки чоловіків, у яких збиралися всі дорослі чоловіки общини, незалежно від родової приналежності, окрім молоді, яка не пройшла ініціації. В деяких общинах парубки, які пройшли ініціацію, мали свій дім. У будинки чоловіків доступ жінкам категорично заборонявся. Чоловіки проводили в них збори, виконували деякі роботи, зокрема виготовляли предмети культу, зброю тощо. Крім того, вони проводили тут обрядові церемонії, зберігали предмети культу, приймали гостей, влаштовували банкети. Нерідко для відправлення особливих родових культів лініджі в гетерогенній общині могли споруджувати свої окремі будинки.

Різниця між жінками і чоловіками у сферах доміювання, і зазначена вище, знаходила в пізньопервісних суспільствах не тільки визнання, а й конкретне просторове розмежування. Як правило, протиставлення дорослих чоловіків і жінок закріплювалося ще й тим, що дім чоловіків будувався в центрі селища, а хати жінок з дітьми — на його периферії. Причому така розбудова селища не залежала від того, була община та її складові сегменти (лініджі) матрилінійними або патрилінійними чи матрилокальними або патрилокальними.

Поряд із компактними селищами на стадії пізньопервісної общини набуло поширення розселення окремими невеличкими хуторами. Межі між селищами і хуторами були умовними, хутір ніколи не мав повної автономії і завжди входив до більшого соціально-економічного об'єднання, яким була община. Хутори здебільшого складалися з десятка садиб. Хутір міг мати свій дім для чоловіків, але в таких випадках центром усього соціального і суспільного життя вважалося святилище, яке було спільним для всієї общини і символізувало її єдність.

Незалежно від рівня спорідненості мешканців хутора вони частіше всього були екзогамними, що зумовлювалося двома чинниками. По-перше, невеликі хутори жили немовби єдиною родиною, допомагаючи один одному, часто ділилися їжею, чи навіть споживали її разом. По-друге, шлюб для мешканців хутора був важливим механізмом налагодження соціальних стосунків як усередині общини, так і за її межами.

В пізньопервісній общині, незалежно від форми її общинно-родової і територіальної організації, діяли єдині, досить суворі норми соціальної поведінки, які й забезпечували стабільність її життєдіяльності. Як уже згадувалося вище, все життя первісної людини регламентувалося неписаними нормами, заснованими на традиціях, одержаних у спадщину від предків. Це — й екзогамія, і порядок ініціації, ієрархія сімейних взаємовідносин, і порядок проведення пишних банкетів, і система дарообміну тощо. В умовах нестабільного життєзабезпечення, коли людині доводилося постійно долати всілякі негаразди, тільки обмеження свободи дій окремих індивідумів і підкорення їх волі усього колективу могли забезпечити нормальне функціонування соціального організму.

Щодо суті первісних норм соціального і суспільного регулювання, то слід зауважити, що на відміну від пізніших законів у них ще не розрізнялися мотиви й наслідки вчинків. Покарання в первісності просто мало відповідати характерові злочину: «око за око, зуб за зуб». Це правило існувало також при визначенні розміру всіляких виплат за вчинений збиток. Однак первісні норми враховували не тільки характер вчинку, а й, насамперед, родинні та суспільні зв'язки злочинця.

Так, убивство чужинця взагалі не вважалося злочином. За чужинця мали помститися його родичі, що нерідко призводило до кривавих сутичок між представниками різних родів чи общин.

Дещо інші норми діяли щодо «правопорушень» усередині общини. Тут усі конфлікти намагалися вирішити мирними засобами, що, природно, було в інтересах усього об'єднання. У більшості випадків общини обмежувалися усним прилюдним осудом. Навіть убивство родича підлягало лише суворому прилюдному засудженню іноді з імітацією страти, і лише в надзвичайних випадках родичі вбитого страчували вбивцю. Община в таких випадках не втручалася.

Норми моралі пронизували всю поведінку первісної людини. Вони регулювали взаємовідносини мешканців селищ і хуторів не тільки під час громадських заходів (зборів, банкетів, дарообміну тощо), а й у повсякденному житті. Первісна мораль, наприклад, вимагала поступливості, вміння підкоритися волі більшості, не дарувати більше, ніж тобі спроможні повернути, не накопичувати помітно більше багатства, ніж інші мешканці поселення.

Особливі норми поведінки встановлювалися для молоді. Молодші мали завжди підкорятися старшинам. Однолітки зобов'язувалися проходити всі життєво важливі рубежі одночасно. Порушення цього порядку морально травмувало молодь, що іноді закінчувалося самогубством. У всіх випадках, коли юнаки не проходили ініціації, не сплачували борги, своєчасно не одружувались, не обзаводилися власним господарством, вони не допускалися на збори і не мали права голосу в общині.

Найвищим органом влади в первісності були збори общинників. Як правило, в них брали участь дорослі чоловіки. Інші члени общини лише зрідка відвідували збори. Керував ними найбільш досвідчений і шанований чоловік. Дискусії продовжувалися до тих пір, поки всі присутні не досягали згоди, при цьому враховувалася думка й тих, кого покарали за якусь провину. Рішення приймалося лише за спільною згодою всіх присутніх на зборах. На зборах вирішували всі нагальні питання життєдіяльності общини (організація господарської діяльності, комплектування обмінних експедицій, оголошення війни, випадки порушення соціальних або моральних норм). Кожен дорослий член общини міг стати ініціатором скликання зборів або запровадження корисного для общини заходу: розчистки лісу, спорудження житла або дренажної мережі тощо.

Проте однієї лише громадської думки і норм колективістської моралі було замало для керівництва общиною, постійної підтримки в ній злагоди і миру. З ускладненням господарської і соціальної структури суспільства необхідні були організатори, які своїм авторитетом підтримували б ці норми і повсякчасно впроваджували їх у життя. З розвитком землеробства і скотарства, а також зі збільшенням чисельності общин відсутність традицій наслідування влади старійшин у ранньопервісній общині призвела до виникнення системи суперництва в боротьбі за право керувати суспільством.

Декілька чинників найбільш активно впливали на результати боротьби за владу: а) особисті якості претендентів; б) численність і впливовість групи підтримки; в) багатство. На різних етапах розвитку суспільства, в різних конкретно-історичних обставинах значення кожного з цих чинників змінювалося. Могли виникати й нові фактори. Проте в цілому більшість дослідників дотримується саме такої послідовності у визначенні пріоритетності факторів на історичному шляху в боротьбі за владу.

На ранньому етапі суперництва в боротьбі за владу запорукою успіху були особисті якості майбутнього лідера, які по-різному сприймалися в різних суспільствах, надаючи перевагу тому чи іншому претенденту. Загалом у первісності цінувалися такі якості: вміння організувати людей і досягти згоди з ними, господарські навички, високий рівень знань, військовий хист, ораторське і ритуальне мистецтво, сміливість, фізична сила тощо. В деяких випадках лідерами ставали чаклуни. Проте чаклун міг стати лідером лише виявивши свої здібності у сферах, не пов'язаних із релігією.

У подальшому особистих якостей у боротьбі за владу стало недостатньо, а сама влада лідера залежала здебільшого вже не від особистих якостей претендента, а від «групи підтримки». На той час це були, насамперед, родичі і свояки. У зв'язку з цим претенденти на владу намагалися успішно видати заміж своїх сестер, а самі — не менш вдало одружитися, щоб мати впливових свояків. Крім того, для вербування прибічників поза межами общини майбутні лідери за допомогою своїх жінок влаштовували для них пишні банкети тощо. Тому лідери були заінтересовані, насамперед, у багатоженстві.

На ранніх етапах становлення лідерства багатство не мало особливого значення. Проте згодом, коли само виконання функцій лідера почало вимагати певних витрат, багатство стало вирішальним фактором у боротьбі за владу. Справді, з часом багато які функції лідера потребували значних матеріальних витрат (допомога родичам, приймання гостей, влаштування банкетів, роздавання подарунків, участь у престижних дарообмінах тощо). Крім того, в більшості общин лідери не звільнялися від громадських робіт, а навіть обробляли більше землі, ніж рядові общинники. Зрозуміло, що це було під силу тільки вправному господарю, який мав кілька жінок і добрих друзів. Зі зростанням ролі багатства високий престиж і реальна влада вже не ототожнювались.

Однак багатство в пізньопервісній общині сприймалося поки що як соціальний фактор, який визначав лише рівень участі його власника в соціальній сфері суспільства. Норми розподілу суспільного продукту ще не давали можливості накопичувати матеріальні цінності. У тих випадках, коли це відбувалося, власника примушували роздати накопичене всім общинникам, а якщо він не погоджувався, його могли стратити.

Цікаво, що влада лідера на ранніх етапах пізньопервісної общини була обмеженою і, зрештою, невеликою. Він міг лише особистим прикладом залучати общинників до участі у громадських роботах, радити, умовляти, просити. Однак у тих випадках, коли йшлося про загрозу цілісності общини чи мало місце відверте порушення традиційних норм, лідер мав право вдаватися до найсуворіших заходів.

Важливим моментом становлення влади є те, що в цей час вона набула ієрархічного характеру: перший ступінь — лідер общини, другий ступінь — старійшина лініджу, або домогосподарства. Згодом особисті якості не могли вже визначати для ефективність керівництва суспільством. Ускладнення економічної і соціальної структури потребувало від керівників спеціальних знань і досвіду управління. Почали з'являтися елементи спадковості влади. Втім на стадії пізньопервісної общини останнє слово залишалося за громадською думкою.

Духовна культура. З прискоренням економічного розвитку, насамперед запровадженням землеробства і скотарства, в суспільстві з'явилася можливість накопичувати надлишки продуктів і частину з них витратити на розвиток духовної сфери. У людей стало більше вільного часу для відпочинку і творчості. В деяких суспільствах вправні майстри, досвідчені управителі, митці, будівничі навіть звільнялися від повсякденної праці й могли повністю присвятити себе творчості.

Так, в індіанців трумаї лідери не брали участі в землеробстві, а займалися престижною діяльністю: мисливством, рибальством, виготовленням знарядь праці. У ваїваї Гвіани лише один чоловік міг виготовляти стільці: він і забезпечував ними всю общину. У папуасів шанувалися майстри, які виготовляли церемоніальні кам'яні сокири, високопрестижні художні твори тощо. На думку С. М. Бібікова, особливо високого рівня досягли ремесла у трипільській культурі. Майстри, які займалися гончарством, добуванням і обробкою кременю, будівництвом та металургією, на період виготовлення ремісничих виробів теж звільнялися від роботи в землеробстві. Блискучий розквіт цієї культури на терені України в IV — III тис. до н. е. був наслідком цілеспрямованої підтримки тут раціональних знань.

Як уже зазначалося, головним джерелом розвитку духовної культури в первісності були практична діяльність і трудовий досвід. У ранній первісній общині досвід накопичувався у процесі мисливства і збиральництва, на стадії пізньопервісної общини — в землеробстві та скотарстві, а також у нових галузях виробництва. Грунтовні знання землеробів і скотарів містилися в собі віковий досвід їхніх попередників, новації (гончарство, металургія тощо) базувалися на спостереженнях і раціональних знаннях нової епохи.

В цей період особливо інтенсивно розвивалися знання, пов'язані з селекцією рослин і тварин, що пояснювалося необхідністю підвищення урожайності рослин і плодючості тварин з метою підвищення ефективності землеробства і тваринництва. Так, завдяки селекції була отримана культура маїсу, яка мексиканським індіанцям в умовах вирубно-вогневого землеробства давала змогу збирати близько 1,5 т зерна з гектара. На думку І. Г. Підоплічко та О. О. Браунера, усатшські скотарі доби енеоліту використовували диких ту-рш для поліпшення породи домашньої худоби. Глибокі знання біології та екології рослин і тварин давали можливість первісній общині

забезпечити продуктами харчування значно більше людей на одиницю площі й тим самим сприяли зростанню чисельності і густоти населення, стабілізації життєдіяльності й розвитку духовної творчості.

Удосконалення землеробства і скотарства потребувало також підвищення рівня математичних та астрономічних знань.

Подальший розвиток відтворюючої економіки, зростання кількості й густоти населення спричинили прискорення розселення первісних людей на безмежних просторах ойкумени, що, у свою чергу, сприяло накопиченню знань про зоряне небо, вмінню досить надійно орієнтуватись у просторі й т. ін. Яскравим прикладом блискучого знання зоряного неба можуть слугувати ранньоземлеробські народи Океанії, які знаходили шлях до віддалених на багато тисяч кілометрів островів Тихого океану, орієнтуючись лише по зорях і напрямках океанських течій.

Своєрідним був і вимір часу в ранніх землеробів і скотарів. Так, у багатьох народів рік поділяли на сезони, пов'язуючи їх із чергуванням господарських циклів (обробка землі, посів, збирання врожаю, полювання, рибальський промисел тощо); поділ доби визначався ритмом роботи (доїння, вигін і загін худоби тощо); триваліші відрізки часу вимірювалися проміжками між обрядами (народження, ініціація або шлюби певної вікової групи).

На думку Е. Ліча, поняття часу взагалі виникло з двох джерел: 1) ритмічного повторювання чогось (день — ніч, зима — весна — літо — осінь тощо); 2) неповторюваного одноразового явища (народження, підростання, смерть). Решта аспектів часу — тривалість, послідовність явищ і подій — похідні від указаних двох основних. Сучасне поняття часу є начебто з'єднання цих двох зовсім різних уявлень. Останнє відбулося лише завдяки намаганням людини перемогти неповторюваність свого земного життя. Це сталося, за Е. Лічем, із виникненням релігії, яка дала людям надію, що життя після смерті ще повториться.

В образотворчому мистецтві тривала тенденція поступового переходу від реалістичної до умовної манери зображення, що визначилася ще в мезоліті. В цей час неабиякого поширення набуває декоративне мистецтво: виготовлення художніх виробів, які мали практичне призначення в господарстві і побуті; художнє прикрашення утилітарних предметів (посуду, знарядь праці, одягу, прикрас, іграшок і т. ін.). Декоративне мистецтво надовго стало найпоширенішим видом народної творчості.

Яскравим виявом художньої діяльності населення епохи неоліту—єнеоліту було, насамперед, масове виготовлення та орнаментация посуду і глиняної пластики. Саме завдяки своєрідності орнаментации і форми посуду археологи виділяють окремі культурно-історичні спільноти в суспільстві того часу. Здебільшого комплекс елементів орнаменту, принципи його організації і форми посуду в різних етнічних угруповань мали свої особливості, часто суттєво й наочно відрізняючись навіть у сусідніх народів.

Яскраві зразки декоративної орнаментации залишили трипільські племена лісостепової смуги України. Значну частину свого посуду і глиняної пластики трипільці прикрашали триколірним (біла, червона і чорна фарби) або монохромним (червона або чорна фарби) розписом. Дослідження трипільського орнаменту і його змістового значення сформувалося навіть як самостійний науковий напрям. Так, більшість дослідників вважає, що трипільський орнамент має не тільки декоративне призначення, а й складає магічну піктографічно-ідеографічну систему, яка відображає світосприйняття людини того часу: картини світу, уявлень про його бага-тоярусність. На думку Б. О. Рибаківа, в системі орнаменту трипільців знайшла відображення психологічна атмосфера ранніх землеробів: їхні почуття страху і невпевненості, які породжувалися залежністю від сил природи (сонця, місяця, води, дощу, вітру тощо) і сприяли виникненню ритуалів, направлених на ослаблення цього страху.

І пам'ятках неоліту і єнеоліту Південної України та Криму набуло поширення своєрідне мистецтво геометричної орнаментации на кам'яних скелях або плитах. Це, перш за все, широковідомі наскельні зображення (петрогліфи) Кам'яної Могили у Приазові та Таш-Аїру в Криму, а також зображення на плитах поховальних споруд (кам'яних скринях) ке-мі-обинської культури в Північному Причорномор'ї та Криму.

Зародження умовного стилю (навмисної спрощеності, стилізації, зображення лише частини замість цілого тощо), на думку В. М. Даниленка, в Україні розпочалося ще в мезоліті, але свого

розквіту й поширення набуло вже за часів становлення і ранніх етапів розвитку відтворюючої економіки. Саме в ці часи петрогліфи досить часто зустрічаються на пам'ятках не тільки України, а й Скандинавії, Уралу, Сибіру, Сахари тощо.

Тривав розвиток й інших форм мистецтва — монументальної скульптури і малої пластики. На поселеннях землеробів та скотарів трапляються глиняні або кам'яні фігурки людей, тварин, іграшки, моделі жител, а їхні могили увінчують велетенські кам'яні скульптури, нерідко розмальовані фарбою або прикрашені різьбленим орнаментом. Так, на трипільських поселеннях виявлено багато антропоморфних глиняних фігурок, які на ранніх стадіях мають реалістичні риси обличчя, зображення прикрас і навіть зачісок, тоді як на заключному етапі переважають уже стилізовані антропоморфні статуетки. На пам'ятках усатівського типу, наприклад, типовою є жіноча фігурка з кубічним тулубом-постаментом, довгою, витягнутою вперед шиєю і невеликою сплющеною голівкою. Здебільшого, ці статуетки прикрашені орнаментом із зигзагів, прямих ліній або насічок. На енеолітичних поселеннях України трапляються також стилізовані фігурки бичків, дикого кабана тощо.

Дослідники по-різному пояснюють перехід від реалістичної манери зображень палеоліту до стилізованої, умовної — неоліту. Одні вчені пов'язують це з появою кераміки, розпис якої потребував зовсім іншої манери виконання, другі — з розвитком абстрактного мислення, треті — зі зміною релігійних уявлень, четверті — зі зміною типу господарства (переходом від привласнюючої до відтворюючої економіки). Цікавою, на наш погляд, є концепція, згідно з якою стилізація та умовна манера зображень у мистецтві переддержавного періоду набули поширення у зв'язку з появою передписемної системи передачі інформації — піктограми. У цьому плані заслуговує на увагу дискусія навколо змістового значення трипільської орнаменталістики. І хоча більшість дослідників вважає, що знакова система трипільської орнаментики не може розглядатися як писемність, все ж наявність блоку знаків із фіксованим змістом вочевидь пов'язана з наявністю у трипільцях досить складної магіко-ритуальної піктограми, що є першим кроком до виникнення писемності.

Джерело:

Станко В.Н. Історія первісного суспільства [Текст] : підручник / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. — К.: Либідь, 1999. — 240 с.

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Сучасні проблеми теорії антропосоціогенезу.
2. Основні етапи розвитку уявлень про походження людини.
3. Методологічні основи антропологічних досліджень.
4. Проблеми визначення праатьківщини людини.
5. “Гомо хабіліс” людина чи тварина?
6. Архантропи як найдавніші люди на землі.
7. Палеонтропи як давні люди на землі.
8. Виникнення культури та її критерії.
9. Взаємозв'язок культури біології палеонтропів та людей сучасного виду.
10. Виникнення та розвиток психіки людини.
11. Центри сапієнтації.
12. Концепції виникнення людини.
13. Ч. Дарвін та його послідовники про походження людини.
14. Давні люди на теренах України.
15. Загальна характеристики неоантропів.

16. Антропологічна характеристика європейських неоантропів.
17. Зародження найдавніших релігійних уявлень.
18. Виникнення мистецтва.
19. Соціальні аспекти антропогенезу.
20. Чинники, що впливали на процес антропогенезу.
21. Розвиток мовлення та мислення в процесі антропогенезу.
22. Порівняльна характеристика людини та примата.
23. Еволюційна теорія К. Ліннея.
24. Характеристика еволюційних уявлень Ж.-Б. Ламарка.
25. Соціогенез як процес виникнення та розвитку суспільства.
26. Взаємодія людини з природою на різних етапах антропогенезу.
27. Адаптація як необхідна умова виживання виду.
28. Основні критерії олюднення мавпи.
29. Темп еволюції та його особливості.
30. Забруднення атмосфери, глобальні зміни компонентів середовища як негативні еволюційні фактори.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Сутність поняття “антропосоціогенез”.
2. Загальні уявлення про основні методи антропологічних досліджень.
3. Історія виникнення та розвитку антропологічних теорій.
4. Співвідношення релігійних, філософських та біологічних концепцій походження людини.
5. Порівняльна характеристика людини, гомініда та примата.
6. Вископні та сучасні людиноподібні мавпи.
7. Гіпотези місцезнаходження праатьківщини людства (африканська, південноазіатська, сибірська).
8. Концепції виникнення держави.
9. Загальна характеристика негроїдної раси.
10. Порівняльна характеристика людини й тварин.
11. Шкала еволюції людини.
12. Австралопітеки як безпосередні представники людства.
13. Спосіб життя, знаряддя праці, можливий розвиток мови у Homo erectus.
14. Види австралопітеків.
15. Людина уміла.
16. Ранні сліди матеріальної культури людства.
17. Загальна характеристика монголоїдної раси.
18. Неандерталець як вінець творіння еволюційного процесу.
19. Особливості співіснування неандертальців і кроманьйонців.
20. Загальна характеристика європеїдної раси.
21. Кроманьйонець: поява і розселення, зовнішній вигляд, суспільний устрій і спосіб життя.
22. Зародження первісного мистецтва.
23. Теорії антропогенезу.
24. Загальна характеристика креаціонізму.
25. Особливості еволюціонізму.
26. Еволюційна теорія Ж.-Б. Ламарка.
27. Класифікація роду Homo за Карлом Ліннеєм.
28. Сутність еволюційної теорії Ч. Дарвіна.

29. Трудова теорія Ф. Енгельса.
30. Синтетична теорія еволюції.
31. Загальна характеристика моноцентризму та поліцентризму.
32. Виникнення расових відмінностей на земній кулі.
33. Основні гіпотези еволюції людини у період становлення *Homo sapiens*.
34. Етнос та нація.
35. Раса. Основні концепції рас.
36. Гіпотези походження людини.
37. Соціальні аспекти походження людини.
38. Екологічні і філогенетичні детермінанти організації спільнот людиноподібних

мавп.

39. Морфо- і соціогенез.
40. Рівні соціальної еволюції.
41. Дольдська спільнота як передумова розвитку соціальної групи.
42. Виникнення шлюбних стосунків.
43. Організація влади у первісних людей.
44. Еволюція групового розвитку пітекантропів.
45. Людська спільнота: хронологічні рамки, соціальні критерії.
46. Виникнення соціальних норм.
47. Первісні релігійні уявлення.
48. Первинні колективні форми колективної діяльності.
49. Виникнення мислення і мови.
50. Первинні види згуртованості.
51. Виникнення общинно-родового ладу.
52. Етнос: сутність поняття та основні його характеристики.
53. Етапи розвитку психіки в процесі антропогенезу.
54. Сутність поняття "гомінідна тріада".
55. Методи дослідження поведінки первісних людей.
56. Методи визначення статі та віку людини за її кістковими рештками.
57. Антропологічні погляди Т. Гекслі та Е. Геккеля.
58. Розвиток ідей походження людини в Україні.
59. Дріопітеки, проконсули, рамапітеки.
60. Гіпотетичний пращур гомінідів: спільне та відмінне.
61. Чинники антропогенезу.
62. Рушійні сили антропогенезу.
63. Давні люди на території сучасної України.
64. Етапи розвитку суспільства.
65. Громада як форма організації людей верхньопалеолітичної доби.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінар 1. ТЕОРІЯ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

1. Поняття теорії антропосоціогенезу
2. Джерела теорії антропосоціогенезу
3. Гомінізація. Основні питання антропогенезу
4. Поняття соціогенезу
5. Людина як єдність біологічного та соціального
6. Поняття культурної еволюції

Терміни, поняття: антропогенез, соціогенез, антропосоціогенез, теорія антропосоціогенезу, гомінізація, Homo Sapiens, неоантроп, спеціалізація, способи задоволення потреб, індивід, індивідуальність, особистість, культура, культурна еволюція, суспільство, соціум.

Основна література:

1. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблема антропосоциогенеза / Отв. ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – С.94-187.
2. Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Прикладная антропология: управление и развитие // Полис. – 2004. – № 6. – С.136-150.
- Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. – М. : Мысль, 1989. – С. 5-43.
3. Філософський словник (терміни «Людина», «Соціум / Суспільство», «Індивід», «Індивідуальність», «Особистість»).
4. Чмихов М. Давня культура. – К. : Либідь, 1996. – 287 с.

Семінар 2. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ. КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ СТАДІЙ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

1. Проблеми біологічної еволюції людини:
 - 1.1. Міфологічні уявлення про походження людини (грецька та шумерська міфологія, Біблія, Коран);
 - 1.2. Уявлення про походження людини в античних вчених (Емпедокл, Демокрит, Арістотель, Тит Лукрецій Кар);
 - 1.3. Початок наукового вивчення антропогенезу в епоху Просвітництва (Мопертьюї, Лінней, Блюменбах, Кювє, Ламарк);
 - 1.4. Теорія еволюції Чарльза Дарвіна та Томаса Хакслі (Гекслі). Дарвінізм.
2. Проблеми єдності біологічної та соціальної еволюції людини:
 - 2.1. Вчення Арістотеля про роль середвища у формуванні людини;
 - 2.2. Виникнення порівняльної соціальної антропології (Лафіто, Вайнц, Бастіан);
 - 2.3. Вчення про прогрес розуму та процес спеціалізації Ж.-А. Кондорсе;
 - 2.4. Імануїл Кант як засновник прагматичної (філософської) антропології;
 - 2.5. Вчення Гегеля про людину як вершину розвитку в природі Абсолютного Духу;
 - 2.6. Лівогегельянці К. Маркс і Ф. Енгельс про процес самозародження Абсолютного Духу (Розуму) у природі; вчення Тейяра де Шардена та В. Вернадського про розвиток «сфери розуму» (ноосфери);
 - 2.7. Стадіальні класифікації розвитку людини і суспільства (Фергюсон, Майнц, Бахофен, Морган, Дюркгейм, Мосс, Маркс);
 - 2.8. Психологічне вчення З. Фрейда про виникнення людського суспільства з первісного стада.
3. Проблема праці як фактору еволюції людини та її адаптації до середовища:

- 3.1. Вчення Гегеля про руку як єдиний орган культурного перетворення природи;
- 3.2. Вчення марксизму про роль праці в перетворенні мавпи в людину;
- 3.3. Вчення І. Шмальгаузена про працю як результат морібогенезу.
4. Головні напрями розвитку сучасної антропології.
5. Розвиток антропологічних вчень в Україні
6. Геологічна, археологічна та соціальна періодизації розвитку людства

Основна література:

1. Данилова Є.Ш., Сегеда С.П. Людина та її розвиток. – К.: Рад. школа, 1985. – С.5-30.
2. Сегеда С.П. Антропологія. – К.: Либідь, 2009. – С.14-52.
3. Алексеев В.П. Переход биосферы в ноосферу // Алексеев В.П. Становление человечества. – М.: Политиздат, 1984. – С.73-76.
4. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблема антропосоциогенеза / Отв. ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – С.94-187.
5. Тегакко Л.И., Саливон И.И. Основы современной антропологии. – Мн.: Университетское, 1989. – С.10-26.

Першоджерела:

1. Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей / З латини перекл. А. Содомори. – К: Дніпро, 1988. – 190 с.
2. Енгельс Ф., Маркс К. Походження сім'ї, приватної власності і держави (будь-яке видання).
3. Енгельс Ф., Маркс К. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину (будь-яке видання).
4. Фрейд З. Тотем і табу (будь-яке видання).

Додаткова література:

1. Эванс-Причард Э. История антропологической мысли. – М.: Восточ. лит-ра, 2003. – 358 с.

Семінар 3. ЛЮДИНА — ЗАКОНОМІРНА ЛАНКА У РОЗВИТКУ ТВАРИННОГО СВІТУ.

АРХАНТРОПИ. ПАЛЕОАНТРОПИ. НЕОАНТРОПИ

1. Докази спорідненості людини з тваринним світом
2. Людина як біологічний вид та її найближчі зоологічні родичі
3. Вищі примати неогену. Деякі передумови і початкові кроки олюднення мавпи
4. Головні біологічні передумови олюднення мавп
5. Архантропи (австралопітеки, homo habilis, homo erectus)
6. Палеоантропи (неандертальці)
7. Неоантропи (homo sapiens sapiens, кроманьйонці, сучасне людство)

Терміни, поняття: гомінізація, прямі та опосередковані докази спорідненості людини з тваринним світом, палеоантропологічні дані спорідненості людини з тваринним світом, класифікація ряду приматів та місце людини в ній, напівмавпи, мавпи, широконосі та вузьконосі мавпи, людиноподібні мавпи (гібонові і понгиди), найголовніші морфологічні відмінності людини від мавп, всеїдність вищих приматів, спеціалізовані форми вищих приматів, біологічні передумови процесу олюднення мавп, прямоходіння, бінокулярний стереоскопічний зір, стадність та угруповання.

Основна література:

1. Данилова Є.І., Сегеда С.П. Людина та її розвиток. – К. : Рад. шк., 1985. – С.31-61.
2. Димань Т.М. Сучасні уявлення про походження людини // Димань Т.М. Екологія людини: підручник. – К. : Академія. 2009. – С.59-62.
3. Ковальчук Г.В. Зоологія з основами екології. – К. 6 Вищп шк., 1988. – С.277-279.
4. Мажуга П.М., Хрисанфова Е.Н. Животные предки человека // Мажуга П.М., Хрисанфова Е.Н. От невероятного – к очевидному. – К. : Молодь, 1989. – С.58-76.
5. Мажуга П.М., Хрисанфова Е.Н. Факторы и критерии гоминизации // Мажуга П.М., Хрисанфова Е.Н. От невероятного – к очевидному. – К. : Молодь, 1989. – С.87-95.
6. Підоплічко І.Г. Місце людини серед організмів і спорідненість її з людиноподібними мавпами // Хрестоматія з анатомії і фізіології людини / Упоряд. О.Д. Гончар. – К. : Рад.шк., 1968. – С.228-230.
7. Самарський С.Л. Зоологія хребетних. – К. : Вища шк., 1976. – С. 410-414, 418-421.
8. Семенов Ю.И. Зоологический индивидуализм и зоологические объединения // Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М. : Наука, 1966. – С.124-167 ; / 2-е изд. – М. : Гос.публ.ист.б-ка России, 2002. – С.124-167.
9. Тварини: Я пізнаю світ / Авт.-упоряд. П.Р. Ляхов. – К. : Школа, 2000. – С.334-365.

Першоджерела:

1. Бернштейн Н.А. О ловкости и её развитии. – М. : Физкультура и спорт, 1991. – 288 с.
2. Брэм А.Э. Жизнь животных. – М. : Терра, 1992. – Т.1. Млекопитающие. – С.75-150.

Семінар 4. ЗНАРЯДДЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ – БЕЗПОСЕРЕДНЯ ПЕРЕДУМОВА ГОМІНІЗАЦІЇ

1. Види знаряддевої діяльності тварин.
2. Принципова різниця між суто тваринною діяльністю і знаряддевою діяльністю людини.
3. Суспільний характер праці.
4. Проблема морфологічної та функціональної меж між першою людиною та її зоологічними предками.
5. Знаряддева діяльність австралопітека як зародження праці. Початкові форми оброблення каменю. Олдувайська та ашельська археологічні культури.
6. Початок освоєння вогню. Початкові форми полювання.

Терміни, поняття: знаряддева діяльність тварин, знаряддева діяльність людини, праця, трудова діяльність, предмет праці, засоби праці, спеціалізованість та неспеціалізованість гомінід, олдувайська культура, ашельська культура, триедна якість, що властива людині (соціальність, трудова діяльність, свідомість), освоєння вогню, полювання, «денний падальник», проблема канібалізму.

Основна література:

1. Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. – М. : Наука, 1980. – С.129-148.
2. Данилова Є.І., Сегеда С.П. Людина та її розвиток. – К. : Рад. шк., 1985. – С.62-68.

3. Підоплічко І.Г. Роль праці у виникненні і розвитку людини та умови, за яких людиноподібні мавпи перетворилися на людей // Хрестоматія з анатомії і фізіології людини / Упоряд. О.Д. Гончар. – К. : Рад.шк., 1968. – С.230-235.
4. Сегеда С.П. Антропология. – К.: Либідь, 2009. – С.132-141, 199-200.
5. Семенов Ю.И. Предпосылки становления человеческого общества // История первобытного общества. Общие вопросы. Проблема антропосоциогенеза / Отв. ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – С.228-292.

Першоджерела:

1. Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину (*будь-яке видання*).
2. Уайт Є., Браун Д.М. Первые люди / Пер. с англ. – М. : Мир. 1978. – С.23-31, 65-93.

Семінар 5. ФЕНОМЕН ЛЮДСЬКОЇ МОВИ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ

1. Природа і сутність мови. Функції мови
2. Мова як знакова система
3. Мова і свідомість. Мова і мовлення.
4. Гіпотези походження мови
5. Фактори розвитку мови (диференціація, інтеграція)
5. Генеалогічна класифікація мов

Терміни, поняття: природа і сутність мови, функції мови, мова і суспільство, мова і мислення (чуттєво-образне, практично-дійове, поняттєве), знак, символ, міф, мовлення, мова як система, мова як структура, походження мови, генеалогічна спорідненість мов, макросім'ї мов, індоєвропейські мови, семіто-хамітські мови, кавказькі мови, угро-фінські мови, тюркські мови, монгольські мови, китайсько-тібетські мови, америнідські мови, палеєвразійські мови, африканські мови, ізольовані мови.

Основна література:

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 187-225.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 18-101.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 44-48.
4. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 14-25.
5. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М., 1987. – С. 186-220.

Семінар 6. АНТРОПОЛОГІЧНА МІНЛИВІСТЬ СУЧАСНИХ ЛЮДЕЙ

1. Міжгруповий розподіл морфологічних ознак (волосяний покрив, пігментація, розміри голови й обличчя, зріст, пропорції, вага тіла, фізичний розвиток, одонтологічні ознаки, дерматогліфічні ознаки, гематологічні ознаки, генетичні ознаки)
2. Головні принципи расових класифікацій (за Ж. Денікером, Е. Ейкштедтом, Г. Дебецом, Я. Рогінським).
3. Морфологічна характеристика основних расових груп
4. Час і місце формування антропологічних відмінностей людства.
5. Вплив зовнішнього середовища на формування морфофізіологічних ознак людей
6. Географічна ізоляція та змішування як чинники формування антропологічних відмінностей.

7. Зміни антропологічних ознак та їх комплексів у процесі соціально-економічного розвитку людства.
8. Наука проти расизму. Расистські концепції та їх критика.
9. Взаємозв'язки раси, психіки і культури
10. Антропологічний склад населення Європи
11. Антропологічний склад населення України і расова класифікація (за Ф. Вовком)
12. Найновіші відкриття у сфері генетики людини

Терміни, поняття: пігментація, брахі-, доліхо- мезо-, мега-, мікро-кефалія, одонтологія, дерматогліфіка, гематологія, раса, расологія, негроїди, європеїди, монголоїди, америніди, австралоїди, пігмеї, грацилізація, креолізація, расизм

Основна література:

- Бунак В.В. Человеческие расы и пути их образования // Сов. этнография. – 1956. – №1.
 Данилова Є.І., Сегеда С.П. Людина та її розвиток. – К., 1985. – С. 110-148.
 Зубов А.А. Этническая одонтология. – М., 1973.
 Сегеда С.П. Антропология. – К.: Либідь, 2009. – С.205-256, 265-274, 384-410.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література:

1. Антропология: Хрестоматия: Учеб. пособие / Л. Б. Тарханов, Т. Е. Россолимо, И. А. Московина-Тарханова. — М., Воронеж, 2002. — 358 с.
2. Паньков А. І. Еволюція антропосфери // Актуальні проблеми політики. — О.: Юрид. л-ра, 2003. — Вип. 16. — С. 21–30.
3. Сегеда С.П. Антропология [Текст] : навч. посібник / С. П. Сегеда. - Рек. МОН. - К. : Либідь, 2001. - 336 с.
4. Сегеда С.П. Антропология [Текст] : підручник для студ. гуманіт. спец.вищ.навч. закл. / С. П. Сегеда. - К. : Либідь, 2009. - 424 с.
5. Сегеда С.П. Основы антропологии [Текст]:навч. посібник.– К.:Либідь, 1995.– 208 с.
6. Станко В.Н. История первичного общества [Текст] : підручник/ В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда.– К.:Либідь, 1999.– 240 с.
7. Столяренко В. Е. Антропология — системная наука о человеке: учеб. пособие / В. Е. Столяренко, Л. Д. Столяренко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д: Феникс, 2004. — 384 с.
8. Тегако Л. Антропология: Учеб. пособие / Л. Тегако, Е. Кметинский. — М.: Новое знание, 2004. — 400 с.
9. Хомутов А. Е. Антропология. — Ростов н/Д: Феникс, 2003. — 384 с.

Додаткова література:

1. Алексеев В. П. Антропология азиатской части СССР / П. Алексеев В., И. Гохман. — М.: Наука, 1984. — 208 с.
2. Батенин С. С. Человек в его истории.– Л.: Изд-во ленинград. Ун-та, 1976.– 296 с.
3. Васильев С. В. Основы возрастной и конституциональной антропологии: Учеб. пособие. — М.: Изд-во РОУ, 1996. — 216 с.
4. Вільчинська С. Своєрідність українського способу буття антропологічної проблематики // Вісн. Київ. нац. торговельно-економіч. ун-ту, 2005. — № 1. — С. 88–102.

- 5.Вовк Федір. Студії з української етнографії та антропології. — Нью-Йорк: Howerla, 1976. — 352 с.
- 6.Гинзбург В. В. Палеоантропология Средней Азии / В. В. Гинзбург, А. Трофимова. — М.: Наука, 1972. — 370 с.
- 7.Леві-Стросс Клод. Структурна антропология / Пер. з фр. З. Борисюк. — К.: Основи, 2000. — 387 с.
- 8.Медична біологія: Підручник / Ред. В. П. Пішак, Ю. І. Бажор. — Вінниця: Нова книга, 2004. — 656 с.
- 9.Романов П. В. Прикладная антропология: управление и развитие / П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова // Полис. — 2004. — № 6. — С. 136–150.
- 10.Сегеда С. Антропологічний склад населення трипільської культури // Персонал, 2004. — № 11. — С.32–34.
- 11.Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — 256 с.
- 12.Семушкин А. В. Эмпедокл. — М.: Мысль, 1985. — 191 с. — (Мыслители прошлого).
- 13.Туриніна О. Л. Порівняльна психологія: Навч. посіб. / О. Л. Туриніна, Л. З. Сердюк. — К.: МАУП, 2005. — 228 с.
- 14.Хоружий С. С. Человек и его три дальних удела : Новая антропология на базе древнего опыта // Вопросы философии, 2003. — № 1. — С. 38–62.
- 15.Шер Я. А. Происхождение знакового поведения / Я. А. Шер, Л. С. Вишняцкий, Н. Бледнова. — М.: Научный мир, 2004. — 280 с.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Семестр	Номер тижня	Зміст самостійної роботи	Обсяг годин	Форма контролю	Тиждень, на якому здійснюється контроль
1		5.1. Теорія антропосоціогенезу як галузь наукового знання	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.2. Методи дослідження в антропосоціогенезі	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.3. Основні етапи історії ідей походження людини і суспільства	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.4. Сучасні теорії антропосоціогенезу	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.5. Релігійні та міфологічні концепції антропосоціогенезу	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.6. Роль зміни верхніх кінцівок в антропогенезі	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.7. Еволюція розмірів черепа та мозку людини. Проблема свідомості	2	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.8. Гіпотези моноцентризму та поліцентризму. Шкала еволюції людини. Дріопітек — (рамапітек) — австралопітек — людина уміла — людина прямоходяча — неандерталець (палеоантроп) — неоантроп.	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	

1		5.9. Расова та генетична різноманітність сучасного людства	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.10. Лінгвістична класифікація людства	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.11. Поняття «етнос» – «нація». Теорії етногенезу	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.12. Соціогенез як наукова проблема. Теорії виникнення суспільства	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.13. Релігія як форма світоорієнтації. Стародавні релігії та цивілізації.	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.14. Роль держави в історії людського суспільства	2	Поточне опитування, перевірка конспекту	
1		5.15. Культура і мистецтво як яскраві виразники людського	4	Поточне опитування, перевірка конспекту	
			56		

ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ З ТЕОРІЇ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ

1. Людина як єдність біологічного та соціального
2. Трудова теорія походження людини та її критика
3. Психопалеонтологічна теорія походження людини і суспільства (за працями Б. Поршнєва)
4. Проблема «перехідної ланки» між людиною і твариною в науковому дискурсі.
5. Причина появи моралі як чинника соціалізації пралюдей (за працею З. Фрейда «Тотем і табу»)
6. Розвиток мови і мовлення в процесі антропогенезу
7. Взаємодія людини з природою на різних етапах антропогенезу
8. Ранні форми соціальної взаємодії
9. Шлюб та його ранні форми в процесі соціогенезу
10. Громада як форма організації людей верхньопалеолітичної доби